

ELMİ İŞ

Beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

International scientific journal

aem.az



ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X

XVI BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR KONFRANSI

XVI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE

08.11.2023

ELMİ İŞ
Beynəlxalq elmi jurnal
İmpakt Faktor: 2.255

XVI BEYNƏLXALQ ELMİ ARAŞDIRMALAR
KONFRANSI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2663-4619/2023/XVI>

SCIENTIFIC WORK
International scientific journal
Impact Factor: 2.255

XVI INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH
CONFERENCE

(08.11.2023)

Bakı – Bakı
2023

Jurnal 25.04.2007-ci ildə
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyi Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 2212

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
25.04.2007.

Registration No. 2212



Redaksiyanın ünvanı

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

Az1073, Bakı,
Matbuat avenue 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 809 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail

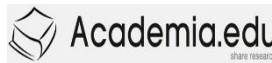
beyn.konfrans@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2663-4619
e-ISSN: 2708-986X
DOI: 10. 36719



SEMANTIC SCHOLAR



TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sədr

Prof. Dr. Möhsün NAĞISOYLU, AMEA / Azərbaycan

Sədr müavinləri

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldova Elmlər Akademiyası / Moldova

Məsul katib

Assoc. Prof. Dr. İlham MƏMMƏDLİ, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
m_ilham63@mail.ru

ÜZVLƏR

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Xəlil KƏLƏNTƏR, Tohoku Universteti / Yaponiya

Prof. Dr. Yalçın ƏFƏNDİYEV, Texas A&M Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Vaqif ABBASOV, AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar VƏLİYEV, Milli Texniki Universitet / Ukrayna

Prof. Dr. İbrahim CƏFƏROV, AMEA / Azərbaycan

Prof. Dr. Elşad QURBANOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Ali AZQANI, Taylərdəki Texas Universiteti / ABŞ

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət
Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Nadir İLHAN, Ahi Evran Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa

Prof. Dr. İradə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Eldar QASIMOV, Azərbaycan Tibb Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Natalya MİŞİNA, Odessa Hüquq Akademiyası / Ukrayna

Prof. Dr. Onur URAL, Səlcuq Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Şirindil ALIŞANOV, AMEA Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Bəyazıt Universiteti / Türkiyə

Prof. Dr. Əmir ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva

Prof. Dr. İrina KREYDİÇ, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin “İqor Sikorski adına
Kiyev Politeknik İnstitutu” / Ukrayna

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahanə HÜSEYNOVA, / Berlin Texniki Universiteti / Almaniya
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Şahnaz ŞAHBAZOVA, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUXAMEDOVA, Daşkənd Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Rəşad KUMAR, Mərkəzi İpək İdarəsi, Tekstil Nazirliyi / Hindistan
Prof. Dr. Elşad MİRBƏŞİR OĞLU, Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Şikar QASIMOV, Azərbaycan Texniki Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İya ZUMBULADZE, Kutaisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Arif HÜSEYNOV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti /
Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Şəkər MƏMMƏDOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şahlar BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Həbibə ALLAHVERDİYEVA, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Rəşid CABBAROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Asiman QULİYEV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTİR, Ə. Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı
Universiteti / Özbəkistan
Dr. Hacer DOLANBAY, Muş Alparslan Universiteti / Türkiyə
Dr. Daşqın QƏNBƏROV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Rövşən RAMİZOĞLU, Səlcuq Universiteti / Türkiyə
Dr. Elçin HÜSEYN, Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti / Azərbaycan

THE ORGANIZING COMMITTEE

Chairman

Prof. Dr. Mohsun NAGHISOYLU, ANAS / Azerbaijan

Deputy chairman

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan

Prof. Dr. Georgi DUKA, Moldovan Academy of Sciences / Moldova

Executive secretary

Assoc. Prof. Dr. Ilham MAMMADLI, ANAS Institute of Literature / Azerbaijan
m_ilham63@mail.ru

MEMBERS

Prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Khalil KALANTAR, Tohoku University / Japan

Prof. Dr. Yalchin AFANDIYEV, The University of Texas at Austin / USA

Prof. Dr. Vagif ABBASOV, Institute of Petrochemical Processes of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar VALIYEV, National Technical University / Ukraine

Prof. Dr. Ibrahim JAFAROV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan

Prof. Dr. Elshad GURBANOV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Ali AZGANI, The University of Texas at Tyler / USA

Prof. Dr. Jeyran MAHMUDOVA, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan

Prof. Dr. Nadir ILHAN, Firat University / Turkey

Prof. Dr. Gazanfar KAZIMOV, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Joanna MARSHALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland

Prof. Dr. Irada HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Eldar GASIMOV, Azerbaijan Medical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Natalya MISHINA, Odessa Law Academy / Ukraine

Prof. Dr. Onur URAL, Seljuc University / Turkey

Prof. Dr. Shirindil ALISHANOV, Institute of Literature of ANAS / Azerbaijan

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yildirim Beyazit University / Turkey

Prof. Dr. Amir ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan

Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan

Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Irina KREYDICH, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» / Ukraine
Prof. Dr. Nigar VALIYEVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State Economic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Masuma DAEL, Payame Noor University, Tabriz / Islamic Republic of Iran
Prof. Dr. Shahana HUSEYNOVA, Technical University of Berlin / Germany
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Shahnaz SHAHBAZOVA, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUKHAMEDOVA, Tashkent Pedagogical University / Uzbekistan
Prof. Dr. Rajesh KUMAR, Ministry of Textiles, Central Silk Office / India
Prof. Dr. Elshad MIRBASHIR OGHLU, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Shikar GASIMOV, Azerbaijan Technical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Iya ZUMBULADZE, Kutaisi State University / Georgia
Assoc. Prof. Dr. Arif HUSEYNOV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Shakar MAMMADOVA, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shahlar BABAYEV, Azerbaijan State Agrarian University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Habiba ALLAHVERDIYEVA, Nakhchivan Teachers' Institute / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Rashid JABBAROV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Asiman GULIYEV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Elov BOTIR, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navai / Uzbekistan
Dr. Hajer DOLANBAY, Mush Alparslan University / Turkey
Dr. Dashgin GANBAROV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Rovshan RAMIZOGHLU, Seljuc University / Turkey
Dr. Elchin HUSEYN, Azerbaijan State University of Oil and Industry / Azerbaijan

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Leyli Məmmədova

Bakı Dövlət Universiteti

doktorant

leyli.mammadova94@gmail.com

Kamil Səlimov

Bakı Dövlət Universiteti

hüquq elmləri doktoru

bsu.kamil.salimov@mail.ru

ƏMƏLIYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNƏ
MƏHKƏMƏ NƏZARƏTİ

Açar sözlər: məhkəmələr, qanunilik, nəzarət, əsaslılıq, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti

Keywords: courts, legality, control, validity, operational investigative activities

Azərbaycan Respublikasında qanunun aliliyi sahəsində aparılan islahatların əsas istiqamətlərindən biri də məhkəmə-hüquq islahatlarıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında insan və vətəndaşın ali hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsində məhkəmələrin rolu xüsusi qeyd olunur. Hüquqi dövlətdə insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması yalnız qanun əsasında mümkündür. Məhkəmələr insan hüquqlarının pozulmasının qanuniliyinə, mütənasibliyinə və ədalətliyinə nəzarət edir. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı

məhkəmə nəzarətinin bu növünün həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. M.T.Maxmutovun qeyd etdiyi kimi, əməliyyat bölmələri tərəfindən öz fəaliyyətlərində xüsusi, əsasən danışqsız üsul və vasitələrdən istifadə edilməsi dövlət tərəfindən xüsusi nəzarət tələb edir, əks halda onlardan əsassız istifadə vətəndaşların hüquq və qanuni mənafələrinin ciddi şəkildə pozulmasına səbəb ola bilər (Makhmutov, 2007. 240).

Məhkəmə nəzarəti öz funksional yükünü cinayət-prosessual qanunvericilik sahəsində, əsasən, məhkəməyəqədərki mərhələdə daşıyır. Məhkəmə nəzarətinin hüquqi əhəmiyyəti Konstitusiyaya və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı dövlətlərarası müqavilələrlə müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinə əsasən, hər bir şəxsin hüquq və azadlıqlarına məhkəmə təminat verir. Hər kəs dövlət orqanlarının və vəzifəli şəxslərin qərarlarından və hərəkətlərindən (hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər. Bu, Konstitusiyanın 71-ci maddəsinin VII hissəsindən irəli gələn insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının qanuniliyinə tam şəkildə aiddir. Konstitusiyanın bu müddəasına görə, insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının pozulması ilə bağlı mübahisələr məhkəmə qaydasında həll edilir. Hər kəs əmin olmalıdır ki, səlahiyyətli orqanlar tərəfindən məxfi istintaq hərəkətləri aparıldıqda, bu fəaliyyət müstəqil məhkəmə hakimiyyəti tərəfindən idarə olunur. Müəyyən konstitusiyaya normaları insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasında məhkəmə nəzarətinin vacibliyini vurğulayır. Məsələn, Konstitusiyanın 33-cü maddəsinin II hissəsində göstərilir ki, qanunla və ya məhkəmənin qərarı ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, heç kəs vətəndaşların iradəsi əleyhinə mənzilə daxil ola bilməz.

Məhkəməyəqədər mərhələdə məhkəmə nəzarəti Azərbaycan Respublikasının cinayət-prosessual qanunvericiliyində nisbətən yeni institutdur. Prokuror nəzarətindən fərqli olaraq, məhkəmə nəzarəti ibtidai araşdırma zamanı təhqiqat və ibtidai istintaq orqanları tərəfindən vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının pozulmasının qarşısının alınmasına yönəlib. Prokuror nəzarəti, bir qayda olaraq, istintaq və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti zamanı qanuna riayət olunmasına yönəldildiyi halda, məhkəmə nəzarəti əməliyyat-axtarış subyektləri tərəfindən insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasının qanuniliyinin, əsaslılığının, mütənasibliyinin, məqsədəuyğunluğunun və aktuallığının yoxlanılmasına xidmət edir.

Məhkəmə prosesual funksiyaların ayrılması prinsipini rəhbər tutaraq, əməliyyat-axtarış və istintaq hərəkətlərini həyata keçirərkən qanunlara ümumi riayət olunmasına nəzarət etməyə borclu deyil. Belə ki, törədilmiş cinayət, ibtidai istintaqın başlanması haqqında qərarlar və ya insan hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə bağlı olmayan digər prosesual tədbirlər haqqında məlumatların qeydə alınması məhkəmə nəzarətinin predmeti ola bilməz. Konstitusiya Məhkəməsi Plenumunun “Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 449.2.3-cü maddəsinin şərh edilməsi haqqında” 2009-cu il 5 avqust tarixli qərarında göstərilir ki, məhkəmə məhkəmə nəzarətində iki əsas funksiyanı yerinə yetirir: qanunçuluğa riayət edilməsi, səlahiyyətli orqanlar və vəzifəli şəxslər tərəfindən cinayət təqibi üzrə qəbul edilmiş fərdi hərəkətlər və qərarlar; cinayət prosesi iştirakçılarının hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi (azadlığın əsassız və qanunsuz məhdudlaşdırılmasının qarşısının alınması, hüquqların pozulmasının qarşısının alınması və pozulmuş

hüquqların bərpası) (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qərarı, 2015). Bakı şəhəri, 12 fevral 2015-ci il. Belə ki, prokuror nəzarətindən fərqli olaraq, məhkəmə nəzarətinin predmeti insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi ilə bağlı təhqiqat, istintaq və prokurorluq orqanlarının qərarlarının qanuniliyi və əsaslılığıdır.

Ədəbiyyat

1. Məhmutov, T.T. (2007). Soblyudeniye i garantii obespecheniya prav i zakonnykh interesov sub'ektov operativno-rozyisknykh pravootnosheniy. Dis. kand. yurid. nauk: 12.00.09. Tyumen, 240 s.
2. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qərarı. (2015). Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosessual Məcəlləsinin 137 və 445.2-ci maddələrinin bəzi müddələrinin şərh edilməsinə dair. Bakı şəhəri, 12 fevral.

Milana Orujova
Azerbaijan Technical University
PhD in history
milana.orucova@gmail.com
Nargiz Ibadova
Azerbaijan Technical University
nergizrovsenli@gmail.com

THE ROLE OF SOCIAL ENGINEERING IN INFORMATION SECURITY ATTACKS

Keywords: *social engineering, information security, phishing, manipulation methods, security culture, cyber attack*

Açar sözlər: *sosial mühəndislik, informasiya təhlükəsizliyi, fişinq, manipulyasiya üsulları, təhlükəsizlik mədəniyyəti, kiberhücum*

The role of social engineering in information security attacks is the use of manipulation and disguise to gain unauthorized access to protected information or systems. In this article, we will explore different types of social engineering, such as phishing, intrusion, and information exfiltration, and explain how these techniques can be used to compromise information security. We will also look at some examples of successful social engineering attacks and discuss possible defenses against such attacks.

In recent years, the rise in cyber attacks and information security breaches has always attracted the attention of the international community. Cybercrime has become one of the most serious challenges for companies, governments and everyday users around the world. This is due to the dramatic

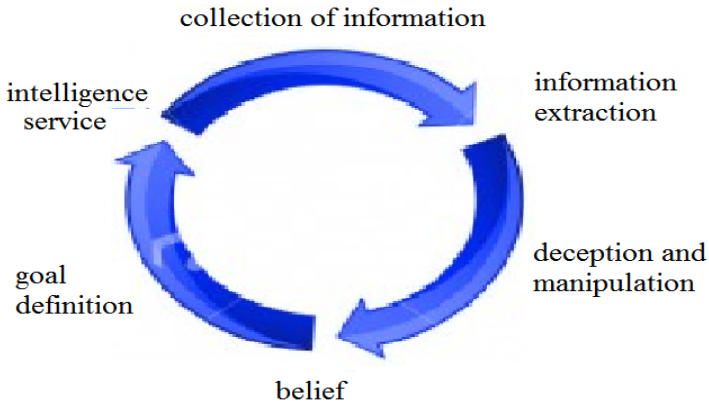
development of technology and the increase in the number of people who have access to the Internet. In recent years, we have seen an increase in various types of cyber attacks such as phishing, exploits, viruses and hacks. Cybercriminals have become more sophisticated and are using increasingly sophisticated techniques to infiltrate systems and gain access to sensitive information.

One of the main reasons for the increase in such attacks is the development of technology, which gives cybercriminals more and more opportunities to commit crimes. Increased use of the Internet and various devices such as smartphones and tablets creates more opportunities for cyber attacks. Companies and governments store large amounts of sensitive data, such as financial information, personal data and government secrets. Cybercriminals seek to access this data for financial gain, blackmail, or political gain.

In addition, companies must invest in developing their own security systems and maintain them at a high level. It is also important to work with law enforcement and cybersecurity experts to investigate and prevent cybercrimes. However, despite all efforts, the rise in cyber attacks continues and is likely to continue to rise in the future as technology continues to evolve and cybercriminals find new ways to infiltrate systems.

Social engineering as an effective weapon for carrying out such attacks. Social engineering is a method of manipulating people in order to obtain the necessary information or influence their behavior. In cybersecurity, social engineering is one of the most effective tools for carrying out attacks. Through social engineering, attackers can use a variety of techniques to deceive people and gain access to confidential

information or company systems. The goals of social engineering can vary and depend on the specific situation and needs of the individual social engineer (ric.1).



Rice. 1 Life cycle of social engineering

Examples of typical tactics used by social engineers may include:

Fake messages and emails: Social engineers can send fake messages on behalf of known organizations or people to convince the victim to perform certain actions, such as providing personal information or downloading malicious software.

Authority Impersonation: Social engineers may pretend to be from government agencies, banks, or other authoritative organizations to convince victims to reveal their personal information or provide access to confidential information.

Identity Forgery: Social engineers can create false identities, such as fake ID cards or badges, to gain access to secure areas or systems. Here are some examples of real cyberattacks based on social engineering techniques in 2022:

1. BEC (Business Email Compromise) Campaign: Cybercriminals disguise themselves as high-ranking company employees and send emails requesting the transfer of funds to their accounts. They convincingly spoof email addresses to deceive employees (Linn, 2018: 145-156).

2. Social Attacks on Social Networks: Cybercriminals use information available on public social networking profiles to masquerade as users' friends or colleagues and request sensitive information or send malicious links.

Please note that cybercriminals are constantly developing new attack methods, so it is important to be careful and stay up to date with current cybersecurity tips.

These are just some examples of information security attacks based on social engineering. It is important to be vigilant and provide training to employees so that they are aware of these practices and techniques. To protect against social engineering attacks, we recommend: staff training; account review; access control: Implement a strong password policy for employees. Be sure to use two-factor authentication (2FA) to access sensitive systems and data. Update passwords regularly and limit access to sensitive information to essential employees. Overall, social engineering can be a very effective attack weapon, so it is important to take steps to protect against such threats (Prakash, 2016: 427-431).

Conclusions, it should be emphasized that recognizing the role of social engineering in cyber attacks on information security is an important step in the fight against cybercrime. Understanding that the main vulnerability in a security system is the human factor allows you to more effectively defend against attacks. Many cyberattacks begin with a social engineering phase, where attackers try to spoof identities or

convince employees to reveal their username and password. This can happen through emails, phone calls or even a face-to-face meeting. Attackers can impersonate members of an organization, service providers, or even friends and family.

References

1. Linn, J. (2018). Social engineering in the context of terrorism. In *The Routledge Handbook of Terrorism and Counterterrorism*, pp.145-156.
2. Prakash, A. (2016). Social engineering enabling a new era of nation-state cybersecurity attacks. *International Journal of Advanced Research in Computer Science*, 7 (6), pp.427-431

Vüsal Zülfüqarov
AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
UOT: 1.16.165.3
vzulfugarov@gmail.com

TEXNOELM: YENİ EPİSTEMOLOGİYA, REAL VƏ VİRTUAL SOSIAL-MƏDƏNİ GERÇƏKLİKLƏR PRİZMASINDA

Açar sözlər: *elmlərarası əlaqələr, sinergetika, autopoyezis, müdriklik, elmi həqiqət, roboetika, "kosmotexnizasiya"*

Keywords: *interdisciplinary relations, synergetics, autopoiesis, wisdom, scientific truth, robotics, "cosmotechnization"*

"Texnoelm" informasiya və texnikanın elmin müxtəlif sahələrinə və sosial-mədəni mühitə dərinlən nüfuz etməsi nəticəsində formalaşan çağdaş elmdir. Tədqiqatçılar indi texnika ilə müasir elmin (həm də informasiya və texnolojiyə tətbiqi aspektində) qarşılıqlı əlaqəsinin vəhdət halını aldığı qənaətinədəirlər. Bu durum bütövlükdə elmi idrakı həm koqnitiv, həm də sosial-mədəni tətbiq aspektlərində keyfiyyətə dəyişməkdədir. Bununla bağlı bir sıra araşdırmaçılar yeni terminlər daxil edirlər və müasir epistemologiyanın yenilənməsi zərurətini vurğulayırlar. Nümunə kimi Güney Kore filosofu Yuk Hueyin daxil etdiyi "kosmotexnika" anlayışını göstərə bilərik (Hui, 2019: 336).

Bu anlayışa görə, hazırkı tarixi mərhələdə texnika və texnoloji təbiət və cəmiyyətə tətbiqdə elə səviyyəyə yüksəlmişdir ki, bütövlükdə Kosmosu kosmotexnizasiya kimi

xarakterizə etmək olar. Bu halda, ümumiyyətlə, elm, toplum, təbiət və Kosmos haqqında adekvat ola biləcək yeni epistemologiyaya ehtiyac yaranır.

Texnika, texnologiya, informasiya-kommunikasiya vasitələrinin bir-biri ilə əhatəli çulğalaşması yeni koqnitiv və sosial-mədəni gerçəkliklər yaradır. Həmin aspektdə bu proseslərin adekvat dərki üçün yeni epistemologiyanın formalaşmasında elm sahələri arasında inteqrasiya ön plana çıxır. Bu özünü fənlərarası yanaşma çəriçvəsində formalaşan yeni metodologiyalarda təsdiq edə bilir. Fəlsəfi-elmi baxımdan burada çağdaş mərhələdə formalaşan yeni sintetik elmi istiqamətlərin rolu daha da aktuallaşmış olur. Bu bağlılıqda sinergetika, autopoyezis, qeyri-səlis çoxluqlar nəzəriyyəsi və digər yeni elmi istiqamətlərin koqnitiv və tətbiqi əhəmiyyəti artır.

Bu proses özlüyündə fərqli yanaşmaların və müxtəlif qnoseoloji təlimlərin meydana gəlməsinə təkan verir. Yanaşmada özünü göstərən nəzəri plüralizm avtomatik olaraq yeni epistemoloji konsepsiyaların formalaşmasına təkan verir. Nümunə üçün hazırda intensiv araşdırılan “genişlənmiş ekoloji yanaşma”-nı göstərə bilərik. Bu anlayış həm də zəkanın, idrakın ekologiyasını nəzərdə tutur. Ekoloji yanaşma fənlərarası yanaşma təbiətindədir. O, həyat və idrak arasında müəyyən əlaqələri araşdırmağa imkan verir. Bununla tədqiqatçılar “fənlərin ekologiyalaşdırılması”, “fənlərarası mühəndislik” və s. kimi terminlərdən istifadə edirlər (Knyazeva, 2016: 166).

Bunlar müasir elmdə fənlərarası tədqiqatı daha da aktuallaşdırmaqla yanaşı, bir sıra yeni nəzəri və metodoloji problemləri meydana atır. Onların sırasında müxtəlif epistemologiyaların mövcudluğu şəraitində ortaqlıq mövqeninin formalaşması əhəmiyyətli yer tutur. Həmin prizmadan

problemə baxanda “elmi həqiqət” anlayışı”nın yenidən dərkı məsələsinin də aktuallaşdığını görmək olar. Epistemoloji aspektdə burada bir neçə tendensiyanın özünü göstərdiyini müşahidə etmək olar. O cümlədən, “refleksiv epistemologiya” anlayışı (Dudina, 2018: 146-159), “posthəqiqət“ və ya “postdoğru” anlayışı, “həqiqət əvəzinə müdriklik” anlayışı (Ryan, 2021: 60-67) işlədilir.

Fəlsəfi kontekstdə bütün bunlar virtual sosial-mədəni gerçəkliklə real sosial-mədəni gerçəklik arasında münasibətlərin dərkı məsələsini çox aktuallaşdırır. Burada başlıca məqamlar sırasında insanın intellektual və sosial-mədəni varlıq kimi bütövlüyünü saxlamaq (onun ikiləşməsini önləmək) və insan-cəmiyyət-təbiət-kainat bütövlüyünün fəlsəfi şərtlərini müəyyən etmək ön plana çıxır.

Eyni zamanda, müasir elmin fəlsəfəsi üçün problemin etik aspekti daha da aktuallaşır. Virtual sosial-mədəni gerçəklik məsələsinin çoxlu sayda fəlsəfi kontektdi mövcuddur. Onların araşdırılması olduqca önəmlidir. Həmin sırada filosoflar problemin etik aspektinə diqqəti artırırılar. Məsələn, roboetika, informasiya etikası, süni intellektin etikası və s. kimi məsələlər tədqiqat üçün çox aktual məsələlər sayılır.

Bununla yanaşı aparılan araşdırmalar göstərir ki, artıq fəlsəfi-epistemoloji aspektdə həmin anlayışlara ortağ baxışın formalaşması zərurətə çevrilir. Bununla həm problemin epistemoloji və fəlsəfi ümumiləşdirilməsi, həm də praktiki tətbiqdə səmərəlilik, nəticəyə yönəlmiş araşdırma üstünlük təşkil etməyə başlayır.

Bizim vurğuladığımız məqamlardan aldığımız başlıca tezis belədir: yeni adekvat epistemologiya üçün virtual sosial-mədəni gerçəkliklə real sosial-mədəni gerçəklik arasında münasibətlərin araşdırılması mərkəzi yer tutmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Hui, Y. (2019). Recursivity and Contingency. London, New York: Rowman, Littlefield International, 336 p. ISBN: 978-1786600523
2. Knyazeva, E. (2016). Rasshirenniy ekologicheskiy podkhod: seri jizni, poznaniya, razuma i kommunikachii, *Filosofiya osviti*. №1 (18), 166 s.
3. Dudina, V.I. (2018). Epistemicheskaya refleksibnost v sochiologii. *Vestnik Sank-Peterburgskogo Universiteta. Sochiologiya*. T.11. Vip.2, s.146-159.
4. Ryan, Sh. (2021). Wisdom, not veritism, *Epistemology, Philosophy of Science*, vol. 58. № 4, pp.60-67.

Sevil İbrahimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Şəki filialı
ibrahimova_57@mail.ru

XALQ TƏSƏRRÜFATININ SAHƏ STRUKTURU

***Açar sözlər:** maddi və qeyri-maddi istehsal sahələri, kənd təsərrüfatı, infrastruktur xidmətləri, sosial xidmətlər, istehlak malları, yüngül sənaye*

***Keywords:** industries of material and intangible production, agriculture, infrastructure services, social services, consumer goods, light industry*

Xalq təsərrüfatı – ölkənin tarixən yaranmış istehsal sahələri sistemidir, kompleksidir. Bu sistem özündə iki böyük fəaliyyət dairəsini birləşdirir.

1-Maddi istehsal sahələri- İstehsalatda maddi nemətlər yaradan və onu istehlakçıya çatdıran bütün sahələri əhatə edir.	Sənaye Kənd təsərrüfatı Tikinti Yük nəqliyyatı və rabitə Ticarət, təchizat, tədarük, satış
2-Qeyri istehsal sahələri- İnsanların mənəvi tələbatını təmin edir.	Səhiyyə, sosial təminat Təhsil, mədəniyyət, incəsənət, elmi xidmət. Yaşayış-kommunal təsərrüfatı məişət xidməti Sərnişin nəqliyyatı Rabitə İdarə orqanları Kreditvermə və sığorta.

Həmin sahələrin tərkibi və aralarındakı münasibət, qarşılıqlı əlaqə ölkənin xalq təsərrüfatının strukturunu əmələ gətirir. Xalq təsərrüfatının sosial-iqtisadi təbiəti, strukturu, inkişaf sürəti cəmiyyətdəki istehsal münasibətləri ilə müəyyən edilir. Maddi istehsala istehsal edən və maddi nemətləri istehlakçılara çatdıran bütün sahələr aiddir. Sənayedə, kənd təsərrüfatında, tikintidə cəmiyyət üçün lazım olan vəsaitlər (materiallar, maşınlar və s.) və istehlak əşyaları (ərzaq məhsulları, paltar, ayaqqabı və s) yaradılır. Hər hansı məhsulun istehsal edilməsi prosesi müxtəlif sayda təsərrüfat müəssisələrini əhatə edir. Eyni tələbatı ödəyən müəssisələr təsərrüfat sahələri yaradır. Məsələn, insanların qidaya olan tələbatını ödəmək üçün fəaliyyət göstərən müəssisələr yeyinti sənayesi adlanır. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı isə kənd təsərrüfatı sahəsini əmələ gətirir. Təsərrüfat sahəsinin tərkibi və istehsal olunan məhsullar nə qədər mürəkkəbdirsə, istehsal sahələri də bir o qədər çoxsahəlidir; məsələn: bir təyyarə yüz iyirmi mindən çox hissə və detallardan ibarətdir. Onların hazırlanması yüzlərcə müəssisədə xeyli sayda ixtisaslı kadr, daim yenilənən texnoloji avadanlıq və s. tələb edən mürəkkəb bir istehsal prosesidir. Hər hansı istehsal prosesi elektrik enerjisi, nəqliyyat vasitələri və yolları olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Maddi və qeyri-maddi istehsal sahələrinin əhalinin tələbatına xidmət edən sahəsi xidmət sahələrini əmələ gətirir. Bu sahədə hər hansı maddi məhsul istehsal edilmir. Xidmət sahəsini digərlərinə fayda verən, rahatlıq yaradan sahə adlandırılır. Xidmət sahələri olduqca müxtəlifdir.

1. İnfrastruktur xidmətləri – istehsal prosesini tənzimləmək üçün göstərilən xidmətlərdir: nəqliyyat, rabitə, elektrik, su, qaz təchizatı, təmir və s. Bu xidmət növləri tətbiq edilmədən A və

ya B qrupuna daxil olan sahələri inkişaf etdirmək qeyri-mümkün dür.

2. Fərdi xidmətlər – əhalinin fərdi olaraq məişət tələbatını ödəmək üçün göstərilən xidmətlərdir: istirahət-əyləncə, bərbərxana, dərzi, kimyəvi təmizləmə, mühafizə-xidməti və s.

3. İşgüzar xidmətlər – istehsalçının təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılma sına xidmət edir: bank marketinq, reklam, hüquq məsləhətxanası və s.

4. Sosial xidmətlər – vətəndaşların təhsil, səhiyyə, idman, mədəniyyət və s. sahələrə olan tələbatlarının ödənilməsinə xidmət edir.

Xidmət sahələrinin inkişafı cəmiyyətin inkişafını əks etdirən ən mühüm sahə lərdən biridir. Lakin bu sahələrin inkişafı həm də məhsul istehsal edən sahələrdə texnikanın tətbiqi və əhalinin həyat səviyyəsinin inkişafı ilə əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikasının inkişafında sənayenin xüsusi rolu vardır. Hal-hazırda sənayeləşmə ölkəmizdə sürətli bir şəkildə həyata keçirilir. Sənayenin neftlə yanaşı, maşınqayırma, yeyinti, emal, metallurgiya və s. Kimi sahələri də inkişaf etməkdədir. Maddi istehsalın ən mürəkkəb sahəsi sənayedir. Sənaye iki qrupa bölünür:

A qrupu. İstehsal vasitələri istehsal edən, yəni digər məhsulları istehsal etmək üçün istifadə olunan avadanlıqların istehsalını birləşdirir və ağır sənaye adlanır. Onun tərkibinə energetika, dağ-mədən, maşınqayırma, metallurgiya, kimya və meşə sənayesi daxildir. Hər hansı məhsulun istehsalı prosesində təbiətə xeyli miqdarda tullantı atılır. İstehsal tullantılarının qarşısının alınması müasir dövrün ən mühüm problemlərindən biridir. Elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini tətbiq etməklə, istehsal tullantılarını minimuma çatdırmaq

mümkündür. Lakin tamamilə tullantısız istehsal prosesini yaratmaq hələlik mümkün deyil.

B qrupu. İstehlak malları, yəni bilavasitə əhalinin istifadə etdiyi məhsulları istehsal edən sahədir. Bura yüngül və qida sənaye sahələri daxildir. Azərbaycan Respublika sının yeyinti və yüngül sənayesini xammalla təchiz edən kənd təsərrüfatı, aqrar-sənaye kompleksidir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsi sənayeləşdirmə və modernləşdirmə ilə xarakterizə olunur. Belə bir şəraitdə ölkə üçün sənayeləşdirmə kənd təsərrüfatının inkişafı nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

Yüngül sənaye əhalini parça, geyim, ayaqqabı və digər əşyalarla təmin edən sahələr qrupundan ibarət olan sahə və yarım sahələri özündə birləşdirir. O emal sənayesinə aid olmaqla toxuculuq, ayaqqabı, gön-dəri, xəz-dəri, tikiş və s. bu kimi sahələri özünə də birləşdirir. Yüngül sənaye kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, və kimya sənayesi ilə sıx əlaqəli fəaliyyət göstərən sahədir. Kənd təsərrüfatı yüngül sənayeni ayrı-ayrı xam mal növləri ilə, maşınqayırma – avadanlıqlarla, kimya sənayesi isə liflərlə və boya lərlə təmin edir. Yüngül sənaye avadanlıq, kimyəvi liflər və s. alaraq öz növbəsində onların özlərini istehsal təyinatlı məhsullarla təmin edir. Yüngül sənayenin ağır sənaye ilə əlaqəsini, nisbətini nəzərə almaq əmək resurslarından rəşional istifadə nöqtəyi nəzərdən səmərəlidir. Ölkə üzrə yüngül sənayenin sosial-iqtisadi rolu və əhəmiyyəti çox yüksəkdir. Bu tək fizioloji aspektdə deyil, həmçinin əhalinin estetik planda da tələbatının ödənilməsinə xidmət edir.

Yüngül sənayenin mövcudluğu iqtisadi rayonların inkişafının kompleksliyini gücləndirir. Yüngül sənayenin tərkibində məhsul istehsalı üzrə və işləyən fəhlələrin sayına

görə toxuculuq sənayesidir ki, o da öz növ bəşində parça, trikotaj və digər məhsullar istehsal edən müəssisələri özündə birləşdirir. Yüngül sənaye ilkin xammal emal edən və hazır məhsullar istehsal edən sənaye sahə və müəssisələrini özündə birləşdirən iri sahədir. Yüngül sənayenin əsas əlamət lərindən biri qoyulmuş kapitalın tez qaytarılmasıdır. Sahənin texnoloji xüsusiyyətələri minimum xərclərlə istehsal olunan məhsulun assortimentinin dəyişməsinə imkan verməsidir ki, bu da öz növbəsində istehsalın mobilliyini təmin edir. Yüngül sənaye əhalini parça, geyim, ayaqqabı və digər əşyalarla təmin edən sahələr qrupundan ibarət olan sahə və yarım sahələri özündə birləşdirir. O emal sənayesinə aid olmaqla toxuculuq, ayaqqabı, gön-dəri, xəz-dəri, tikiş və s. bu kimi sahələri əhatə edir. Yüngül sənaye kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, və kimya sənayesi ilə sıx əlaqəli fəaliyyət göstərən sahədir.

Yeyinti sənayesi Azərbaycanda istehsal edilən məhsulların miqdarına və bu sahədə məşğul olan əhalinin sayına görə sənaye sahələri arasında birinci yeri tutur. Bu sahə respublika təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələrindən biridir. Yeyinti sənayesi öz tərkibində onlarla yarım sahələri birləşdirməklə sənayesahələri arasında ən irilərdən biridir. Yeyinti sənayesi müəssisələrində müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları emal dan keçir və ərzaq kimi istehlak olunur. Yeyinti sənayesi müəssisələrinin fərqləndirici əlaməti onların hər yerdə yerləşməsidir. Bu tipli istehsal obyektləri həm şəhər lərdə, həm də kənd yaşayış məntəqələrində fəaliyyət göstərir. Kənd təsərrüfatında becərilən məhsulların çeşidi müxtəlif olduğuna görə yeyinti sənayesinin tərkibi də mürəkkəbdir. Unüytmə-yarma, şəkər, yağ, meyvə-tərəvəz konservi və çay sənayesi müəssisələri bitkiçilik məhsullarının emalını həyata keçirir. Ət, süd, yağ-pendir sənaye heyvandarlıq məhsullarının emalına

əsaslanır. Çörəkbişirmə, makaron, qənnə dı, yeyinti-konsentrat sahələri ilkin emaldan keçmiş yarımfabrikatların son məhsula çevrilməsi ilə məşğul olur. Duzun və balıq məhsullarının emalı da yeyinti sənayesinin tərkibinə daxildir.

Şəkər, bitki yağları, meyvə-tərəvəz konservi və yağ-pendirin emalı üçün tələb edilən xammalların daşınması xeyli mürəkkəb olduğundan və qeyd edilən sahələr əsasən xammal rayonlarında inkişaf etdirilir. Bu sahələr öz tərkibində müxtəlif müəssisələri birləşdirməklə xammalın ilkin emalından (şəkər, tərəvəz, süd,tütün və s.) tutmuş onun təkrar emalını (çörək bişirmə, şirniyyat, pivə istehsalı və s.) da əhatə edir. Yeyinti sənayesi hesabına ölkənin ərzaq fondu formalaşdırılır və ölkədə strateji ərzaq ehtiyatı yaradılır. Yeyinti sənayesi öz tərkibində onlarla yarım sahələri birləşdirmək lə sənaye sahələri arasında ən irilərdən biridir.

Yeyinti sənayesi Azərbaycanda istehsal edilən məhsulların miqdarına və bu sahədə məşğul olan əhəlinin sayına görə də sənaye sahələri arasında ön yerlərdən birini tutur. Bu sahə respublika təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələrindən biridir. Yeyinti sənayesində şərab, konserv, tütün və mine ral sular istehsal edilən əsas məhsullardır.

İstehsal təbii xammalın, materialların və enerjinin emalı nəticəsində həyat üçün zəruri olan əşyaların — əmək alətləri, mexanizmlər, maşınlar, nəqliyyat, rabitə və informasiya vasitələrinin, qida və sənaye məhsullarının hazırlanmasıdır. Bu sadəcə nan əşyalar istehsalat müəssisələrində istehsal olunur. İstehsalın təşkil iqtisadiyyat elminin sərbəstləşmiş bölməsidir, o, maddi istehsalı özünə xas olan keyfiyyətdə tədqiq edir.

İstehsalat prosesində maşın, mexanizm, alətlər və insan əməyindən istifadə edərək satış üçün məhsul hazırlanır. Bir qayda olaraq istehsalatda böyük həcmdə xammaldan hazır

məhsul istehsal edilir. Bu termin ancaq insan əməyinə aid olaraq adi sənətdən yüksək texnologiyalara qədər geniş dairəni əhatə edir. Belə hazır məh sullar sonradan daha geniş istehsalatda digər mürəkkəb məhsulların istehsalı üçün istifadə edilir.

Məsələn, gəmi, silah və digər yüksək texnologiyalı mallar. Bir qayda olaraq bazar iqtisadiyyatı mühitində bir məhsul digər məhsulun buraxılışı üçün mərhələ rolunu oynayır. Həmçinin bazar münasibətləri özünü tənzimləmə prinsipinə malikdir. Ancaq son dövrlərdə dövlət daha müntəzəm sahibkarlıq prinsiplərini gözləməklə bazar münasibətlərinə müdaxilə etməli olur.

Firudin Mövsümov
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
UOT (УДК) – 34:343
VAK (BAK) – 12.00.08
f.movsumov@gmail.com

**NARKOTİK VASİTƏLƏRİN VƏ PSİXOTROP
MADDƏLƏRİN QANUNSUZ DÖVRIYYƏSİ İLƏ
ƏLAQƏDAR CİNAYƏTLƏRLƏ BAĞLI
QANUNVERİCİLİKDƏKİ BƏZİ PROBLEMLƏR
HAQQINDA**

Açar sözlər: analoqlar, narkotik vasitələr, psixotrop maddələr, cinayət qanunu, qanunsuz dövriyyə, şəxsi istehlak miqdarı

Keywords: analogues, narcotics, psychotropic substances, criminal law, illegal trafficking, amount of personal consumption

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi təhlil edilir. Narkotik vasi-tələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayət hüquq normaların-da istifadə edilən “şəxsi istehlak miqdarı” ifadəsi analiz edilməklə bərabər sözügedən vasitə-lərin analoqları ilə bağlı boşluğa diqqət ayrılır. Məqalədə müxtəlif yanaşmalara da yer verilmişdir.

Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinin günü-gündən artması müasir dövrdə ona qarşı mübarizə metodlarının təkmilləşdirilməsinə zərurət yaradır. Bu metodlar biz şərti olaraq bir neçə yerə bölə bilərik, məsələn kriminoloji metodlar, psixoloji metodlar və d. Bunlar sırasında

ən mühüm olanlarından biri kimi cinayət-hüquqi metod çıxış edir.

Cinayət-hüquqi metod öz növbəsində müxtəlif fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir:

- Narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar ictimai təhlükəli əməllərin kriminallaşdırılması;

- Cinayət Məcəlləsinin normalarının təkmilləşdirilməsi;

- İctimai təhlükəlilik əlamətini itirmiş əməllərin cinayət qanunundan çıxarılması və s.

Göründüyü kimi cinayət qanunun normalarının təkmilləşdirilməsi dövlətin bu sahədəki mübarizədə açar rol oynayır. Azərbaycan dövləti də həm beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərinin icrası, həm də dövlət, cəmiyyət və fərd üçün təhlükəli əməllərlə mübarizə çərçivəsində bir sıra əməlləri kriminallaşdırmışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 26-cı fəslə və ya başqa bir deyişlə, 234-240-cı maddələri narkotik vasitələr və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlər əməllərini özündə əks etdirir (1).

Bununla belə, əfsuslar olsun ki, məcəllənin bəhsi keçən maddələri ilə bağlı iki əhəmiyyətli qüsurlardır ki, mövcuddur:

1. Hər hansı fayda ilə nəticələnməyən “**şəxsi istehlak miqdarı**” ifadəsi;

2. **Analoqlarla** bağlı analogi əməllərin törədilməsi halında cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməməsi.

Sözügədən məsələlər tərəfimizdən təhlil ediləcəkdir.

Birincisi, qeyd etməliyik ki, “şəxsi istehlak miqdarı” ifadəsi Azərbaycan cinayət qanunvericiliyinə xas olan ifadədir. Maraqlıdır ki, beynəlxalq praktikada bununla bağlı hər hansı

nü-ansa rast gəlinmir. İkincisi, “şəxsi istehlak miqdarı”nın cinayət və inzibati xəta əməllərini fərqləndirən ölçü kimi düşünülməsi onun qüsurlu aradan qaldırmır. Çünki burada elmi problem əməlin cinayət və ya inzibati xəta olmasından deyil, bütövlükdə “şəxsi istehlak miqdarı” ifadəsinin kökündə dayanan qüsurdur. Gəlin müvafiq maddələri müqayisə edək:

CM, maddə 234.1.

Satış məqsədi olmadan qanunsuz olaraq narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri *şəxsi istehlak miqdarı*ndan artıq miqdarda əldə etmə, saxlama, hazırlama, emal etmə, daşıma ... (1).

İnzibati Xətalər Məcəlləsi, maddə 206.

Qanunsuz olaraq narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin istehlakına, satış məqsədi olmadan *şəxsi istehlak miqdarı*nda hazırlanmasına, əldə edilməsinə, saxlanılmasına, daşınması və ya göndərilməsi ... (2).

Göründüyü kimi, “şəxsi istehlak miqdarı” iki fərqli əməl arasında sərhəd rolunu oynayır. Lakin unudulmuş, daha doğrusu, fərqləndirilməsində çətinlik yaradan məsələ “şəxsi istehlak miqdarı”nın necə təfsir edilməsidir. Haqlı olaraq, ədəbiyyatda qeyd olunur ki, o, istifadəçinin sutkalıq və ya bir dəfəlik qəbul edilən dozası kimi başa düşüldüyündən şəxsin fizioloji parametrləri (bədən çəkisi, yaşı) və ya indiyədək narkotikdən asılılıq dövrü nəzərə alınmır (Səmədova, 2021: 10). Bu mövqe ilə razılaşıırıq, çünki yeni aludə ilə uzunmüddətli aludə olmuş subyekt arasında ciddi fərq var. Halbuki qanunun bəhsi keçən qüsuru nəticəsində onlara fərq qoyulmur, yəni cinayət məsuliyyətinin diferensiasiyası nəzəri cəhətdən həyata keçirilmir. Ən yaxşı halda cəza təyini zamanı hakim bu halları nəzərə alır, lakin qanun səviyyəsində fərqləndirmə aparılması konkret sanksiya həddlərinin

formalaşmasına gətirib çıxaracaq ki, bu da cinayət hüququna xas olan cinayət məsuliyyətinin diferensiyası prinsipinin həyata keçirilməsi ilə nə-ticələənəcək. Bununla da, hüquq prinsipi anlayışına xas olan *obyektivlik və səmərəlilik* əlamət-lərinin (Bağırov, 2022: 403) təsiri aydın şəkildə duyulacaq.

“Şəxsi istehlak miqdarı” məsələsinə münasibətdə biz hesab edirik ki, *birincisi*, bu termin həm CM-dən, həm də İXM-dən çıxarılmalı; *ikincisi*, onun əvəzinə konkret miqdar-ölçünü ifadə edən fərqləndirici kateqoriya daxil edilməlidir. Unutmaq olmaz ki, İXM-də “az miqdar” ifadəsi əməlin fərqlənmə əlaməti kimi müxtəlif normalarda istifadə edilmişdir (məsələn, gömrük sahəsindəki inzibati xətlər, bax: 2). Buna müvafiq olaraq, İXM-ə “az miqdar” əlavə edilməli, CM-in 234 və analoji maddələri isə “xeyli”, “külli”, “xüsusilə külli” kimi ifadələr əsasında yenidən formulə edilməlidir.

Analoq məsələsinə gəldikdə diqqətimizi Rusiya Federasiyasının 1996-cı il Cinayət Məcəlləsinin müvafiq norması cəlb etmişdir. Orada göstərilir:

RF CM, maddə 228.

Külli miqdarda narkotik vasitələri, psixotrop maddələri və ya onların *analoqlarını* satış məqsədi olmadan qanunsuz əldə etmə ... (5).

Azərbaycan və Rusiya qanunvericiliyində təməl fərq budur: Əgər Azərbaycan Respublikasının yurisdiksiyaya malik olduğu ərazidə narkotik/psixotrop tərkibli hər hansı vasitə/maddə ilə şəxs yaxalandıqda onun əməlinin cinayət olub-olmaması üçün Səhiyyə Nazirliyinin təqdim etdiyi, Nazirlər Kabinetinin isə təsdiq etdiyi siyahıya baxılır. Həmin siyahıda ələ keçirilmiş vasitə/maddənin adı yoxdursa, əməl cinayət hesab edilmir. Lakin bənzər hal Rusiyada baş versəydi, o zaman analoq olduğundan şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb ediləcəkdə.

Ümumən, narkotik vasitələrin dövriyyəsinə dövlət səviyyəsində münasibət fərqli olmuşdur, məsələn bəzi (xüsusilə, Qərbi Avropa) ölkələr liberal mövqe ilə çıxış etmiş, bəziləri (məsələn Almaniya, Rusiya və d.) cinayət-hüquqi siyasət kontekstindən qiymətləndirmə aparmış, bəziləri (İran, Sinqapur və d.) isə hədsiz sərt mövqe tutmuşdur (Kudryashova, 2017: 57). Bizim qənaətimiz belədir ki, Azərbaycan Respublikasının seçdiyi yol cinayət-hüquqi siyasətə əsaslanır. Lakin seçdiyi yoldan asılı olmayaraq, dövlətlər cinayətlərlə mübarizədə effektivliyə nail olmalıdır.

Bunları nəzərə alaraq, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi və İnzibati Xəta Məcəlləsinin müvafiq normalarında işlədilmiş “şəxsi istehlak miqdarı” ifadəsi **çıxarılmalı**, CM-in müvafiq maddəsi “xeyli”, “külli” ... strukturuna əsasən **yenidən qurulmalı**, İXM-ə “az miqdar” ifadəsi **əlavə edilməlidir**;

2. CM və İXM-ə “...və onların analoqları...” ifadələri **artırılmalıdır**;

3. Məhkəmə ekspertizası fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumlar bu istiqamətdə öz fəaliyyətlərini **təkmilləşdirməlidir**.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (1999). Elektron resurs: <https://e-qanun.az/framework/46947> (son baxış 07 oktyabr 2023).
2. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi. (2015). Elektron resurs: <https://e-qanun.az/framework/46960> (son baxış 07 oktyabr 2023).
3. Səmədova, Ş.T. (2021). “Azərbaycan Respublikasının cinayət hüququnda narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə görə

- məsuliyyətin problem məsələləri”. Bakı Universitetinin Xəbərləri (sosial-siyasi elmlər seriyası). №1, s.5-14.
4. Bağırov, S.M. (2022). “Hüququn prinsiplərinin nəzəri-lingvistik problemləri və fərqləndirilmə məsələləri”. “Cinayət hüququnun aktual problemləri” elmi məqalələr məcmusu, s.395-407.
 5. “Ugolovnyy kodeks Rossiyskoy Federatsii” ot 13.06.1996 N 63-FZ (red. ot 04.08.2023) (s izm. i dop., vstup. v silu s 12.10.2023). Elektron resurs:
https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/
(son baxış 15 oktyabr 2023).
 6. Kudryashova, V.N. (2017). “Ugolovno-pravovoye protivodeystviye prestupleniyam, svyazannym s nezakonnym oborotom narkotikov v zarubezhnykh stranakh”. Mezhdunarodnyy nauchnyy zhurnal «Simvol Nauki». №07. s.55-57.

Fidan Allahyarova
Bakı Dövlət Univertetin
doktorant
fidanvfaj@mail.ru
allahyarovajafarova@yahoo.com

MEDİASIYA İNSTİTUTUNUN AZƏRBAYCANDA TARİXİ İNKİŞAFI

Açar sözlər: mediasiya, mediator, mediasiya tarixi, mübahisələrin həlli, barışıq sazişi, mübahisələrin alternativ həlli

Keywords: mediation, mediator, mediation history, dispute resolution, alternative dispute resolution, settlement agreement, ADR, alternative dispute resolution

Qərəzsis üçüncü tərəfin iştirakı ilə tərəflərin maraqlarının uzlaşdırılma praktikasının inkişafını ekspertlər ticarətin çiçəklənməsi ilə əlaqələndirirlər. Buna bənzər institut eramızdan əvvəl 4500-1900-cü illər arası qədim Şumer dövlətində mövcud idi: məhkəməyə müraciət etməzdən əvvəl mübahisənin həllində tərəflərə yardım məşkimlər tərəfindən göstərilirdi. Müasir Suriya ərazisində yerləşən qədim Mari çarlığı hələ eramızdan əvvəl II minillikdə çarlıqlar arasında mübahisələrin həllində vasitəçilikdən istifadə edirdi. Konfutsian Çində şəhər əhalisi arasında yaranmış mübahisələrin həllində tez-tez kənd liderlərinin vasitəçiliyindən istifadə olunurdu (Barret, 2004: 336).

Eramızdan əvvəl I minillikdə yaradılan qədim Azərbaycan dövləti Mannada məhkəmə hakimiyyətini aşağıdakılar həyata keçirirdi (Allahyarova, 2022):

1. Dövlət başçısı, ali məhkəmə hakimiyyətinin sahibi olan şah.

2. Şahın yaxınları və qohumları arasından təyin olunan hakimlər.

3. Kiçik inzibati ərazi vahidlərində cəmiyyətin ümumi yığılmasında seçilən və bəzi inzibati və məhkəmə işləri ilə məşğul olan belalilər.

4. Qəbilə və tayfa başçıları olan "bis bəhta"lar.

Mübahisələrin həllində dini kahinlər - maqlar ayrı bir yer tuturdu.

Kiçik mübahisələrə məhkəmə tərəfindən təyin olunan səlahiyyətli şəxs tərəfindən məhkəmə xaricində baxıldı. Bir az sonra yaranan Midiya və Atropatena dövlətlərində də kiçik işlərə məhkəmə tərəfindən təyin olunan səlahiyyətli şəxs tərəfindən baxılırdı (İsmayılov, 2006: 35).

Mübahisələrin məhkəmədənkanar qərəzsiz üçüncü şəxsin vasitəçiliyi ilə həlli milli bədii ədəbiyyatda, o cümlədən "Kitabı Dədə Qorqud"da, Nizami Gəncəvinin əsərlərində və digər ədəbi və tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Vasitəçilik beynəlxalq münasibətlər sahəsində də geniş istifadə olunurdu. Belə ki, Ağqoyunlu dövlətinin hakim ailəsinin üzvü olan Sara Xatun həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə diplomatik münasibətlər sahəsində qarşıya çıxan mübahisəli məsələlərin həllində dəfələrlə iştirak edib. Xanlıqlar dövründə şəhərləri idarə edən naiblər nəzarət etdiyi ərazidə maliyyə, polis və məhkəmə işləri aparmaqla yanaşı, vasitəçilik funksiyalarını da yerinə yetiriblər, yəni məhkəmə araşdırması tələb etməyən mübahisələri həll ediblər (Mustafazadə, 2005: 480).

Mübahisələrin alternativ həlli sistemi Azərbaycanda Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil olduğu zaman da mövcud idi.

1868-ci ildə “1864-ci il Məhkəmə nizamnamələrin Zaqafqaziya ərazisində tətbiqi haqqında Əsasnamə” yə uyğun olaraq Azərbaycanca dairə məhkəmələri və onların bərişiq şöbələri yaradıldı (İsmayılov, 2022: 719). Vasiətçilik təcrübəsi 1917-ci ilə qədər kəndli icması səviyyəsində, o cümlədən ticarət mübahisələrinin həlli üçün geniş istifadə edilmişdir. SSRİ-də ictimai həyata mütləq və hərtərəfli dövlət nəzarətini nəzərdə tutan totalitar ideologiya üstünlük təşkil etdiyi üçün mediasiya institutu bu dövrdə inkişaf etməmişdir. Gündəlik həyatda və istehsalatda yaranmış münaqişələrin həlli sahəsində vasiətçilik fəaliyyətini həmkarlar ittifaqları və partiya orqanları həyata keçirmişlər.

Bununla belə, vasiətçilikdən xarici iqtisadi, siyasi və beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində istifadə edilib (Ralko, Repin, Dudarev, Fomin, 2016: 249).

Üç mindən artıq tarixi olan və bir çox mədəniyyətlərə xas olan mediasiya təcrübəsi onun müasir anlamında XX əsrin ortalarında Amerika Birləşmiş Ştatlarında ölkənin iqtisadiyyatına ciddi ziyan vuran narazılıq və tətillərlə əlaqədar yaranıb.

XX əsrin 70-ci və 80-ci illərində formalaşmış mediasiya texnologiyası Avropa ölkələri tərəfindən mənimsənilmişdir və onların hüquqi sisteminə daxil edilmişdir.

"Mediasiya haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu 29 mart 2019-cu il tarixində qəbul edilmişdir. Təbii ki, bu institutun uzun müddət olmaması müəyyən hüquqi, texnoloji və digər dəyişikliklərlə nəticələnə bilər, lakin mediasiya institutu tamamilə yeni olmadığı və Azərbaycanın bütün tarixi inkişafı boyunca təcrübədə geniş istifadə olunduğuna görə, onun mübahisələrin həlli praktikasında uğurla tətbiq olunması şansları var.

Ədəbiyyat

1. Barret, J.T. (2004). A history of alternative dispute resolution. The story of Political, Cultural, and Social movement. San Francisco: JOSSEY-BASS, pp.336.
2. Allahyarova, F. (2022). Implementation of Mediation in the Republic of Azerbaijan. Russian law education, practice, science, 1, pp.88-92.
3. İsmayılov, X. (2006). “Azərbaycan dövlət və hüquq tarixi”. Bakı: Nurlan, 719 s.
4. Mustafazadə, T. (2005). Quba xanlığı (azərb). Bakı: Elm. 480 s.
5. İsmayılov, X. (2022). Azərbaycanda barışiq ədliyyəsinin təşəkkülü tarixindən, Qanunçuluq. Bakı: № 4, s.28-38.
6. Ralko, V.V., Repin, N.V., Dudarev, A.V., Fomin, V.A. (2016). M., 249 s.
URL:https://vk.com/doc310667124_498696370?hash=nDZEONZC1L7izdIcFFddb3MlmzquML8HrRDZP656xzc&dl=nhpk1tNhMJ0A1sAks0JmNr1f8nVxHX8W2Lk0ElhYpbE

Leyli Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
leyli.mammadova94@gmail.com

ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİNDƏ VƏTƏNDAŞLARIN KÖMƏYİNİN ROLU

***Açar sözlər:** vətəndaş yardımı, əməliyyat-axtariş fəaliyyəti, elmi nəzəriyyə, informatorlar, əməliyyat aktlarının məxfiliyi*

***Keywords:** citizen assistance, operative-investigative activity, scientific theory, informants, confidentiality of operative acts*

Kəşfiyyat və təhqiqat orqanlarına vətəndaşların köməyindən istifadə dünya təcrübəsində, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında geniş vüsət almışdır. Əməliyyat-istintaq və məhkəmə təcrübəsinin sübutu kimi, institutdan istifadə etmədən vətəndaşların əməliyyat-axtariş fəaliyyətində gizli iş aparən orqanların əməliyyat bölmələrinə (bundan sonra - məlumat verən) köməyi, bir qayda olaraq, törədilmiş cinayətlərin açılması, habelə hazırlanan cinayətlərin dayandırılması qeyri-mümkündür.

Hazırda əməliyyat-istintaq fəaliyyəti nəzəriyyəsinə öyrənən alimlər arasında, xüsusən A.V. Şahmatov əməliyyat-axtariş fəaliyyətində vətəndaşların əməliyyat-axtariş fəaliyyətini həyata keçirən orqanların əməliyyat bölmələrinə kömək göstərilməsinin əməliyyat-axtariş fəaliyyətinin özəl elmi nəzəriyyəsi kimi qiymətləndirilməsi fikrini bildirib (Shakhmatov, 2005: 104).

Biz bu mövqeyi tam dəstəkləyirik və ilk növbədə ona görə ki, əməliyyat-axtariş fəaliyyətində əməliyyat-axtariş

fəaliyyətini həyata keçirən orqanların əməliyyat bölmələrinə vətəndaşların köməkliyi, onun həyata keçirilməsi taktikası və əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin bir çox digər məsələlərinə xüsusi elmi münasibət kimi baxılmalıdır. əməliyyat-istintaq fəaliyyətinin nəzəriyyəsi. Vətəndaşların əməliyyat-axtarış fəaliyyətində gizli işi həyata keçirən orqanların əməliyyat bölmələrinə yardımını tənzimləyən və s. Onlar əməliyyat-axtarış orqanlarının rəisləri tərəfindən nəşr olunur, həmçinin idarə nəzarətini həyata keçirirlər. Bu fəaliyyət “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” AR Qanununa uyğun olaraq prokuror nəzarəti altına alınmır ki, bu da, fikrimizcə, əsassızdır. Eyni zamanda, “Əməliyyat-axtarış haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, əməliyyat təhqiqatının subyektləri sözügedən fəaliyyət növü ilə bağlı taktiki əməliyyatlar həyata keçirərkən, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı olan böyük səlahiyyətlərə malikdirlər. vətəndaşların hüquq və qanuni mənafelərinə hörmət etmək lazımdır.

Bütün bunlar təkcə idarədaxili nəzarətin deyil, həm də daimi operativ prokuror nəzarətinin həyata keçirilməsini tələb edir. Prokurorluq, qanunvericilik səviyyəsində qeyd olunduğu kimi, belə səlahiyyətlərdən məhrumdur.

Bununla yanaşı, əməliyyat-axtarış orqanlarının rəhbərləri tərəfindən “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununa uyğun olaraq buraxılmış idarə xarakterli normativ hüquqi aktlar hüquqi aktların Dövlət Reyestrinə daxil edilmək üçün qüvvədə olan surətdə təqdim edilmir orijinalın kağız üzərində və eyni zamanda elektron daşıyıcıda mətn faylları şəklində. Bu aktlara dəyişikliklərlə bağlı məlumatlar da dərc edilmir.

Beləliklə, onlar nəinki alimlər üçün əlçatan deyil, həm də normativ hüquqi aktların ziddiyyətləri ilə bağlı prokuror nəzarəti və məhkəmə nəzarətindən kənar qalır - əməliyyat-axtarış orqanlarının digər subyektləri tərəfindən çıxarılan mövcud normativ hüquqi aktların normaları ilə ziddiyyət (uyğunsuzluq) eyni ictimai əlaqələr və s. (Konstitusiya Qanunu “Normativ hüquqi aktlar haqqında”, 2010)

Nəticədə, ədalət mühakiməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir çox əməliyyat-axtarış məsələləri, xüsusən də məlumat mənbələrinin qiymətləndirilməsi, əməliyyat xidmətlərinə bilə-bilə yalan məlumat verən məxfi şəxslərin məsuliyyəti; təhqiqat orqanları ilə gizli əməkdaşlıq edən şəxslərin fəaliyyətində qanunun aliliyinə riayət edilməsi; konfidensial şəxslərin ağır cinayət törətdikdə, həddindən artıq zərurət vəziyyətində onların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi və ya azad edilməsi problemləri və bir çox digər ortaya çıxan məsələlər alimlərin böyük əksəriyyətinin tədqiqat işindən kənar qalır.

Ona görə də biz Şahmatovun mövqeyini tam dəstəkləyirik. Şahmatov qeyd edib ki, əməliyyat-axtarış fəaliyyətində vətəndaşların kəşfiyyat işlərini həyata keçirən orqanların əməliyyat bölmələrinə kömək göstərməsi əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin özəl elmi nəzəriyyəsi kimi qəbul edilməlidir. Burada əməliyyat-axtarış fəaliyyətində əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən orqanların əməliyyat bölmələrinə vətəndaşların köməkliyi ilə bağlı bir çox məsələlərlə rastlaşa bilərik.

Ədəbiyyat

1. Shakhmatov, A.V. (2005). Agentyurnaya rabota v operativno-rozyisknoy deyatelnosti: Teoretiko-pravovoe issledovaniye rossiyskogo opyita: dissertatsii i avtoreferata doktora yurid. nauk. Sankt-Peterburg, s.104
2. “Normativ hüquqi aktlar haqqında”. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Qanunu. (2010). Bakı şəh. 21 dekabr. № 21-IVKQ.

İlahə Əliyeva

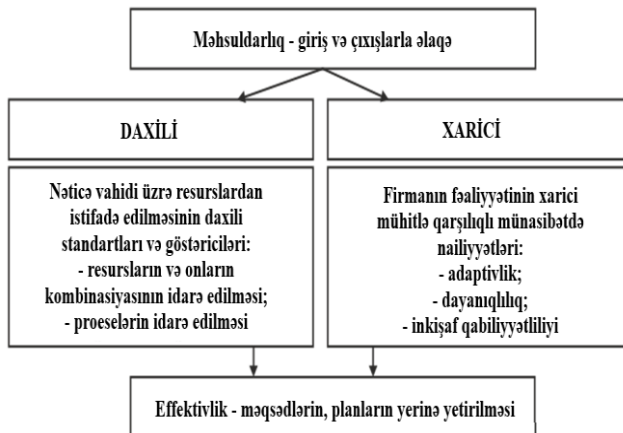
Azərbaycan Turizm və Menecment Uuniversiteti
doktorant
ilaha.92.aliyeva@gmail.com

ƏRZAQ MƏHSULLARININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *ərzaq məhsulu, marketing, tədqiqat, məhsuldarlıq, qiymətləndirmə*

Keywords: *food production, marketing, research, productivity, evaluation*

Ərzaq məhsulları üzrə marketing tədqiqatlarında onun qiymətləndirilməsi məsələlərinə mühüm yer ayrılır. Xüsusi halda, O.K.Oyner (Oyner, 2008: 27) hesab edir ki, marketingin məhsuldarlığının ölçülməsi və qiymətləndirilməsinin blok-sxemini aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (bax, şəkil 1).



Şəkil 1. Marketingin effektivliyinin qiymətləndirilməsi

Məhsuldarlıq giriş və çıxış elementləri arasındakı əlaqələri, həmçinin giriş və çıxışların əlaqələndirildiyi transformasiya prosesini əks etdirir. Məhsuldarlıq təhlilinin marketing modellərinin xüsusiyyətinə görə, yalnız ənənəvi mənbələr deyil, əksəriyyəti qeyri-maddi olan şirkət aktivləri də giriş hesab edilə bilər. (İvanova, 2012: 4-5) Eyni zamanda, aktivlər dinamik cəhətdən qiymətləndirilsə, marketing fəaliyyətinin nəticəsi kimi çıxış edirlər. Çıxışlar kimi, satış və mənfəət göstəriciləri ilə yanaşı, marketingdə müştərilərin məmnunluq dərəcəsini, xidmət keyfiyyətini, marketing fəaliyyətlərinin adaptivliyi və innovativliyi və s. kimi göstəricilərdən geniş istifadə olunur.

Beləliklə, marketing girişləri və çıxışları həmmonetar, həm də qeyri-monetar xarakter daşıya bilər (AR DSK, 2019: 5).

Məhsuldarlığa əsaslanan yanaşmalar diqqəti bu və ya digər aparıcı amilin son nəticəsi üzərində cəmləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Oyner, O.K. (2008). Biznesin idarə edilməsi sistemi baxımından marketingin effektivliyinin qiymətləndirilməsi, Rus menecment jurnalı. T.6, № 2, s.27-46.
2. İvanova, N.V. (2012). Aqrar-sənaye kompleksində müasir mexanizm. Nijnevolski Aqruniversitet Kompleksinin Xəbərləri. № 3 (27).
3. AR DSK. (2019). Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı, 644 s.

Fidan Allahyarova
Bakı Dövlət Universitetinin
doktorant
fidanvfaj@mail.ru
allahyarovajafarova@yahoo.com

MEDİASİYA XƏRCLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

***Açar sözlər:** mediasiya, mediasiya xərcləri, mübahisələr, mübahisələrin alternativ həlli, məhkəmə*

***Keywords:** mediation, ADR, mediation costs, disputes, mediator*

Mediasiya prosedurunun effektivliyinə mübahisə tərəflərinin mediasiyanın subyektiv qavrayışından, onların hüquqi mədəniyyət səviyyəsindən, mediatorun hazırlıq səviyyəsindən tutmuş mübahisələrin həlli üçün alternativ metodlara dövlət dəstəyinə qədər bir çox amillər təsir göstərir. Prosedurun effektivliyinə təsiredici amillərdən biri də ona sərf olunan məsrəflərdir (Allahyarova, 2022: 21-27).

Dünya təcrübəsinin təhlili mediasiyanın yüksək səmərəliliyini göstərir: mediatorun iştirakı ilə həll olunan mübahisələrin 70-80%-ə qədəri razılaşma ilə başa çatır. Azərbaycan Respublikasında mediasiya prosedurun səmərəliliyini təmin etmək üçün xarici ölkələrdə müşahidə olunan və onun qeyri-populyarlığının səbəbi olan prosesə inamsızlıq, mediatorların lazımi təcrübəsinin olmaması, hüquqi mədəniyyətin aşağı səviyyədə olması, ictimaiyyət tərəfindən düşmənçilik və s. maneələri aradan qaldırmaq lazımdır (Allahyarova, 2022: 88-92).

Mediasiya prosedurunun əhatə dairəsini müəyyən edən "Mediasiya haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun 3-cü maddəsinə əsasən, mediasiya mülki işlərə və ya kommertiya mübahisələrə, ailə, əmək və inzibati-hüquqi münasibətlərindən yaranan mübahisələrin həlli üçün tətbiq edilir. Bununla belə kommertiya, ailə və əmək münasibətlərindən irəli gələn mübahisələr üçün ilkin mediasiya sessiyalarında iştirak məcburidir (3).

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "İlkin mediasiya sessiyası zamanı mediasiya xidmətinin göstərilməsinə görə haqqın və digər xərclərin məbləği"nin təsdiq edilməsi barədə qərarına uyğun olaraq ailə və əmək mübahisələrindən irəli gələn mübahisələr üzrə ilkin mediasiya sessiyası zamanı mediasiya xidmətinin göstərilməsinə görə haqq 50 manata bərabərdir. Kommertiya mübahisələrində bu məbləğ qiyməti ilə müəyyən edilir və 20 manatdan başlayaraq 400 manatadək müəyyənləşdirilir(4):

- 1) iddia qiyməti 500 manatdan çox olmadıqda - 20 manat,
- 2) iddia qiyməti 501 manatdan 1000 manatadək olduqda - 40 manat,
- 3) iddia qiyməti 1001 manatdan 5000 manatadək olduqda - 60 manat,
- 4) iddia qiyməti 5 001 manatdan 10 000 manatadək olduqda - 100 manat,
- 5) iddia qiyməti 10 001 manatdan 50 000 manatadək olduqda -200 manat,
- 6) iddia qiyməti 50 000 manatdan çox olduqda olduqda - 400 manat.

Bir qayda olaraq, mediasiya xidmətləri ödənişli əsaslarla göstərilir. Mediasiya prosesi ilə bağlı xərclərin ödənilməsi şərtləri və qaydası mediasiya prosesinin tətbiqi haqqında

sazişlə müəyyən edilir. Lakin "Dövlət rüsumu haqqında" Azərbaycan Respublikası qanununun 9-cu maddəsinə uyğun olaraq məhkəmədə iddia qaldırılarkən müəyyən kateqoriyalı şəxslər dövlət rüsumunu ödəməkdən azad edilir: iddiaçılar əməyin ödənilməsi və əmək fəaliyyəti ilə bağlı digər tələblər üzrə, alimentin alınması barədə iddialar üzrə, əlillik, səhhətə digər xəsarətlər yetirilməsinə və ya ailəni dolandıranın ölümü nəticəsində dəyən ziyanın ödənilməsi barəsində, müəlliflik mübahisələri üzrə, istehlakçıların hüquqlarının pozulması ilə əlaqədar; inzibati hüquqi münasibətlərdən irəli gələn işlərə görə, təhqiqat, ibtidai istintaq, prokurorluq və məhkəmə orqanlarının qanunsuz hərəkətləri nəticəsində fiziki şəxsə vurulmuş ziyanın ödənilməsi haqqında mübahisələr üzrə - tərəflər; büdcə təşkilatları və bələdiyyələr; şəhid ailələri, müharibə veteranları, müharibə ilə əlaqədar əlilliyi müəyyən edilmiş şəxslər, qaçqınlar və məcburi köçkünlər, habelə Çernobıl AES-də qəza nəticəsində şüa xəstəliyinə və şüa yükü ilə əlaqədar xəstəliyə tutulmuş və ya bu xəstəlikləri keçirmiş şəxslər və s (5).

Qanunvericiliklə məhkəmə xərclərindən azad olunmuş şəxslər mediasiya prosedurunun tətbiqində maliyyə baxımından maraqsız olduqları üçün onların ilkin mediasiya sessiyasında iştirakı sadə bir rəsmiyyət, məcburiyyət halına gətirir.

Beləliklə, bu hal şəxslərin mediasiya xidmətlərinin göstərilməsi barədə müqavilə imzalamaq ehtimalını minimuma endirir və ilkin mediasiya sessiyasında iştirak xərclərini əsassız edir. Mediasiya prosesin səmərəliliyini artırmaq üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin "Mediasiya xərclərinin dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına ödənilməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında qərarında müvafiq

dəyişiklik edilməsi və mediasiya xərclərini dövlət büdcəsi hesabına ödənilən şəxslərin sayına məhkəmə xərclərindən azad edilmiş şəxslərin daxil edilməsi məqsədəuyğun görünür (6).

Ədəbiyyat

1. Allahyarova, F. (2022). Mediaciya i pravovye voprosy ee primeneniya. Qanun elmi hüquq jurnalı. №1, s.21-27.
2. Allahyarova, F. (2022). Implementation of Mediation in the Republic of Azerbaijan, Russian law: education, practice, science jurnalı. №1, s.88-92.
3. <https://e-qanun.az/framework/41828>
4. <https://e-qanun.az/framework/43096>
5. <https://e-qanun.az/framework/42902>
6. <https://e-qanun.az/framework/2860>

Gözəl Quliyeva

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

doktorant

gozel.quliyeva93@mail.ru

QƏDİM TÜRK LƏRDƏ TANRIÇILIQ VƏ ONUN MAHIYYƏTİ

Açar sözlər: türk mifologiyası, Göy, Tanrı, inanc, din

Keywords: turkish mythology, Sky, God, faith, religion

Qədim türk dini haqqında ətraflı məlumat əldə edə biləcəyimiz mənbə çox az sayda olsa da, bu din haqqında araşdırma aparən din və mədəniyyət tarixçiləri, filoloqlar qədim türk dininin üç əsas aspektdə cəmləşdiyini vurğulamışlar: 1. Təbiət qüvvələrinə (dağ, qaya, su, dəniz, meşə və s.) inam; 2. Atalar (ataya, böyüyə olan hörmət) kultu; 3. Göy-Tanrıya inam. Qədim türk dini haqqında məlumat verən mənbələrin vurğuladığı ortağ nöqtə Tanrı anlayışıdır. R. Özdək qeyd edir ki, türklərin əsil dini gerçək inam bəslədikləri “Göy Tanrı” dünyəvidir; şəfəqi söndürən, bitkiyə həyat verən, insanlara can bəxş edən, istədiyi zaman da geri alan, cəzalandıran, bağışlayan odur. Tanrı hər şeyi görür, bilir, onun iradəsinə qarşı çıxmaq olmaz.

Əski türkcədə yaradanı ifadə edən, yoxdan yaradan mənasında olan Tenqri anlayışı bütün tarixi proses boyu müxtəlif dinləri qəbul edən türk cəmiyyəti üçün dəyişməmişdir. Yakutlarda Tanqara, qazaxlarda Teri, soyonlarda Teri, çuvaşlarda Tura və ya Tora, volqa tatarları Tenqere kimi formalar olsa da, ümumiyyətlə, ilkin formasını qoruyub saxlamışdır. Mahmud Kaşqarlı Tanrı sözünü həm maddi səma,

həm də Tanrı kimi izah etmiş və böyük görünən hər şeyin Tanrı adlandığını bildirmişdir. Fikrimizcə, Göy (Kök) termini maddi səmaya aid deyil, ülvilik və əzəməti bildirir.

Türklərin Allaha verdiyi mənələrdən biri də qavrayan, əhatə edəndir. Sözün bu mənasına əsaslanaraq təfsir etsək deyə bilərik ki, Allah yuxarıda dediyimiz kimi səmada olan hər şeyi əhatə edir. Bu fikir türklərin həyat tərzində də özünü göstərmişdir. Türk çadırı da səma kimidir. Əgər çadırın döşəməsi yer kimi qəbul edilirsə, səma günbəz şəklini alır və dünyanı əhatə edir. Məsələn, “Oğuz Xaqan” dastanında kainat qövs şəklində əyri, yəni günbəz şəklində təsəvvür edilir.

“Oğuz Xaqan” dastanında “Uca Tanrı” adıyla Gök Tanrı termininə rast gəlirik. Gök Tanrı türk millətinə başçılıq edən xaqanı təyin edir və ona hakimiyyət verir, təyin etdiyi xaqan isə dünyanı idarə edir və xalqın xeyrinə çalışır. Xaqan bunu etməsə, Gök Tanrının verdiyi bu lütf və iradə yenidən geri alınacaq. Digər tərəfdən, səma ülviliyin, gücün və müqəddəsliyin simvoludur. Səmanın müqəddəsliyi onun sonsuz olması ilə əlaqədardır. İnsan müqəddəs olan hər bir şeyə ilahiliyi aid edir. Türklərin qədim dini haqqında məlumatların yer aldığı ən mühüm Çin mənbələri “Wei shu” və “Sui shu” salnamələrdir. Bu salnamələrdə bir-birinə zidd olan məlumatlar yer almaqdadır. Belə ki, “Wei shu”da qədim türk dini haqqında məlumatda deyilir ki, Şərq ölkəsinə hörmət əlaməti olaraq xanın otağına şərq tərəfdən daxil olurlar; hər il bütün üst təbəqə ailələr əcdadlarının mağarasına qurbanlar gətirirlər; beşinci ayın 10-20-ci günlərində hamısı bir yerə toplanır və Göy ruhuna qurban kəsirlər. “Wei shu”dan 50 il sonra yazılan “Sui shu” salnaməsi məzmun baxımından digər salnaməylə eyni məlumatları verir. Lakin ondan fərqli olaraq şeytana və ruhlara hörmətin, sehrə inancın olduğunu qeyd edir.

Hunlardan sonra Türkistanda dövlət qurmuş Göytürklər atalarının inancı olan Tək Tanrıçılığı davam etdirmişlər. Göytürk abidələrində rast gəldiyimiz Tanrı, Umay, Yer-sab kimi terminlər türklərin dinini tam mənasıyla izah etməsə də bu haqda önəmli məlumatlar verməkdədir. Orxon-Yenisey abidələrində rastladığımız “Üstdə mavi göy, altda da yağız yer yaradılarda ikisinin arasında insanoğlu yaradılmışdır” nümunəsi tək tanrıçılıqla bağlı bilgi verir. Göktürklər dövründə Göy-Tanrı əlaqəsi tamamilə mənəvi gücə çevrildi.

Uyğurlar dövründə Çin dilindən tərcümə edilən buddist mətnlərdə Gök Tenqri ifadəsi tez-tez istifadə olunub. Lakin burada vurğu Tenqri ilə işlənən sözlərin əhəmiyyətinə və digər varlıqlardan fərqliliyinə yönəlmişdir. Uyğur dövrünə aid şeirlərdə Tenqri sözü “tanrı” və “göy” mənasında işlənmişdir.

Qırğızlar Tanrını “Kojo Kuday” (Böyük Kuday) adlandırır. Bəzən isə yalnız “Kojo” sözünün işlədildiyini görürük. Əslində, Altay əfsanələrində Tanrı həmişə qayın ağacında “göy saqqallı qoca” kimi təsvir olunur.

Türk kosmologiyasının əsas qaynaqlarından biri olan qədim türk dini bütün kainatı Göy Tanrı, Yer-su və Əcdad Kultu ilə əhatə etdiyinə görə və eyni zamanda onu təşkil edən bütün elementləri izah etmək iddiasında olduğuna görə universaldır.

Türk kosmologiyasında yerlə göy arasında ziddiyyət yoxdur. Bu iki ünsür bir-birini tamamlayır və türklər bu iki ünsürə aksioloji məna aid etməyiblər. Bu baxımdan türk kosmologiyasında ikiliyin varlığından söz gedə bilməz. Lakin zaman keçdikcə müxtəlif cəmiyyətlərin və dinlərin təsiri altında bu sistem ikiliyə çevrilmiş və aksioloji mənalar daşımışdır. Bu ikilikdə işıq kosmosun birinci ünsürü olan Göyə, şər, qaranlıq və zülmət mənası isə ikinci ünsür olan Yərə aid edilir.

Cəmaləddin Məmmədov
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu
doktorant
jamal.mammadov23@gmail.com

MƏDƏNİYYƏT SƏNAYESİ-İQTİSADİYYATIN QEYRİ-ƏNƏNƏVİ SAHƏSİ KİMİ

Açar sözlər: mədəniyyət, iqtisadiyyat, mədəni, sənaye, sahə
Keywords: culture, economy, cultural, industry, sphere

Keçən əsrin ortalarında yeni inkişaf etməyə başlayan mədəniyyət sahələrinin bir müddət sonra iqtisadi tədqiqat mövzusunə çevriləcəyi yəqin ki, təsəvvür edilmirdi. Lakin bir çoxları tərəfindən hələ də iqtisadiyyatın bir sahəsi kimi qəbul edilməyən bu sənaye sahəsi, XX əsrin sonlarından, xüsusən “İnsan İnkişafı”, “İnsan Potensialı”, “İnsan Kapitalı”, “Rifah Cəmiyyəti” kimi terminlər leksikamızda populyarlaşandan etibarən iqtisadçıların və hökumətlərin marağını cəlb etməyə başlamışdır ki, bunun da nəticəsində mədəniyyət sahələrini əhatə edən elmi araşdırmalar aparılmağa başlanmış və hökumətlər bu sahənin inkişafı istiqamətində bir sıra proqramların, yol xəritələrinin hazırlanmasına start vermişlər. 90-cı illərdən başlayaraq daha da inkişaf edən bu sahədəki araşdırmalar, mədəniyyətsünaslıq elmindən fərqli olaraq, bu sahələrin iqtisadi problemlərinin araşdırılmasına, kapitalist cəmiyyətdə onların potensialının aşkar edilməsinə yönəlmişdir (Oakley, O’Connor, 2015).

Bu araşdırmaların nəticəsində artıq bir neçə on illiklər sonra bu sahədə yeni terminlər meydana gəlməyə başladı. Artıq

mədəniyyət sahəsi anlayışı əvəzinə bəzən “kreativ” və ya “yaradıcı” sənayelər, “kreativ iqtisadiyyat” kimi söz birləşmələrindən istifadə olunmağa başlanmışdır. Artıq yeni texnologiyaların, rəqəmsal innovasiyaların inkişafı mədəniyyət sahələrini Teodor V.Adornonun (Frankfurt məktəbinin nümayəndələrindən biri, 1903-1969) təqdim etdiyi konseptdən çıxarmış və onu müasir kapitalist cəmiyyətin kommertiya məqsədli bir fəaliyyət istiqamətinə çevirmişdir. Beləliklə, inkişafı əsasən qərb ölkələrindən (Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, İtaliya) başlamış mədəniyyət sənayeləri sonradan Şərq ölkələri (Hindistan, Cənubi Koreya, Sinqapur və s.) tərəfindən də mənimsənilməyə başlandı və bu sahələrin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməyə başlandı.

Artıq 2000-ci illərin sonlarından etibarən qlobal miqyasda inkişaf edən bu sahələr, BMT-nin mədəniyyət, elm və təhsil üzrə ixtisaslaşmış qurumu olan YUNESKO-un da diqqət mərkəzinə çevrilmişdi. UNCTAD (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ticarət və İnkişaf Konfransı) tərəfindən dünya ölkələrində bu sahələrin inkişafı ilə bağlı statistik nəşrlər dərc edilməyə başlanmışdır.

Bütün bunlar inkişaf edən iqtisadi sferada mədəniyyət sahələrinin artan nüfuzunun göstəricisi kimi qiymətləndirilir. Mədəniyyət sənayesi tez gəlir gətirən sahələr olmasa da, onların inkişaf etməsi ölkələrdə digər sferaların inkişafına da gətirib çıxarır ki, bu da sosial-iqtisadi vəziyyətin yaxşılaşmasına, sosial problemlərin həllinə təsir göstərir. Lakin, mədəniyyət sahələrinin özündə də bəzi mübahisəli məqamlar var. Bu xüsusilə onun adlandırılması ilə bağlı fikir müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən bu sahəyə yeni terminlər daxil oldu. Yeni meydana çıxan terminlər isə bəzən fikir ayrılıqlarına səbəb olur. Ortaya çıxan əsas məqam

isə iqtisadiyyatın bu sahəsinin mədəni yoxsa kreativ (yaradıcı) sənaye olması və ümumilikdə bu sahələrin sənaye yoxsa iqtisadiyyat adlandırılması ilə bağlıdır.

Qeyd etdiyimiz kimi bir çox alimlərin bu sahənin mədəni və ya yaradıcı olması ilə bağlı fərqli mülahizələri mövcuddur. Məsələn, argentinalı alim Daniel Mato “Bütün sənayelər mədənidir” ifadəsini işlətməmişdir.

Onun fikrincə hətta avtomobil istehsalında belə mədənilik vardır. Belə ki, insanlar avtomobilləri yalnız onların funksiyasına görə deyil, həm də şəxsi status və s. kimi simvolik məsələlərdən dolayı seçib istehlak edirlər.

Lakin, onun bu fərziyyəsinə qarşı çıxan alimlər də olmuşdur ki, bunlardan biri də Tobi Millerdir. Onun fikrinə əsasən “Bütün sənayelər mədənidir” demək “Hər şey siyasidir” deməklə eynilik təşkil edir və yersiz iddiadır (De Beukelaer, Kim-Marie, 2019: 3). Hər iki mülahizəyə diqqət yetirdikdə belə nəticəyə gəlmək olar ki, Matonun dediyi kimi istehlak olunmuş məhsullar təyinatı istiqamətindən asılı olaraq mədəni məhsul ola bilər, lakin, Millerin də qeyd etdiyi kimi bütün sənayeləri mədəni sənayelər kimi qiymətləndirmək olmaz.

“Yaradıcı sənayelər” termini isə ilk dəfə Böyük Britaniyada Mədəniyyət, Mediya və İdman Departamenti tərəfindən 1997-ci ildə irəli sürülən “yaradıcı sənayelər” strategiyasında ortaya atılmışdır. Bunun əsas səbəbi isə yaradıcı sənayelər dedikdə, bu daha çox sahələri (müasir texnoloji yeniliklər və s.) əhatə etmiş olur. Mədəni sənayelər isə daha spesifik sahələrdən ibarətdir.

Ümumi nəticəyə gəldikdə hələ keçən əsrin əvvəllərində formallaşmağa başlamış mədəniyyət sahələri, digər adları ilə kreativ sənaye və ya mədəniyyət iqtisadiyyatı XX əsrin ortalarından etibarən daha da sürətli inkişaf etməklə həm tədqiqatçıların, həm də inkişaf etmiş ölkələrin hökumətlərinin

diqqətini cəlb etməyi bacarmışdır. Bu sahənin inkişaf etməsi ölkələrdə xidmət sferasının digər sahərinin inkişafını da dəstəkləməklə sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir edir.

Ədəbiyyat

1. Oakley, K., O'Connor, J. (2015). The routledge companion to the cultural industries. London and New York.
2. De Beukelaer, C., Kim-Marie, S. (2019). Global cultural economy, London and New York.

Firudin Mövsümov
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
UOT (УДК) – 34:343
VAK (BAK) – 12.00.08
f.movsumov@gmail.com

CINAYƏT MƏCƏLLƏSİNİN 62-Cİ MADDƏSİNİN PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

***Açar sözlər:** daha az cəza təyin etmə, müstəsnaqlıq, ictimai təhlükəlilik, cinayət qanunu, sanksiya*

***Keywords:** lesser sentencing, exceptionalism, public danger, criminal law, sanction*

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi təhlil edilir. Cinayət Məcəlləsinin 62-ci maddəsində öz əksini tapmış qanunda nəzərdə tutulan cəzadan daha az cəza təyin edilməsi məsələsinə və bundan irəli gələn problemlərə diqqət ayrılır. Məqalədə Rusiya və Azərbaycan cinayət qanunları müqayisə edilir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 58-ci maddəsinə əsasən, cəza təyini zamanı hakim bir sıra halları (ictimai təhlükəlilik, şəxsiyyət və s.) nəzərə almalı (1) olsa da, məcəllənin 62-ci maddəsi adət olunandan daha fərqli mövqe ortaya qoyur. Belə ki, həmin maddə qanunda nəzərdə tutulmuş aşağı sanksiyadan daha az cəza təyin edilməsinin mümkünlüyünü istisna etmir.

1. Əsaslar.

Cinayət Məcəlləsinin 62-ci maddəsinə görə aşağıdakı hallarda daha yüngül cəza təyin edilə bilər:

- Cinayətin məqsədi və motivi, təqsirkarın cinayətin törədilməsində rolu, cinayətin törədilməsi zamanı və bundan sonra onun davranışı ilə bağlı müstəsna hallar;

- Cinayətin ictimai təhlükəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə azaldan başqa hallar;

- İştirakçılıqla törədilmiş cinayətin iştirakçısı tərəfindən həmin cinayətin açılmasına fəal kömək (1).

2. Tətbiq nöqtəyi-nəzərdən imperativlik dərəcəsi.

Məhkəmə məcəllənin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsində müəyyən edilmiş aşağı həddən də az cəza təyin edilə bilər və ya məhkəmə həmin maddədə müəyyən ediləndən daha yüngül cəza növü təyin edə bilər, yaxud təyin edilməsi məcburi olan əlavə cəzanı təyin etməyə bilər (1). Qısacası, sözügedən hallarda daha yüngül cəza təyin etmə məhkəmənin vəzifəsi deyil, hüququdur. Üstəlik, bu hüquq sadəcə məhkəməyə məxsusdur.

3. Potensial məhkəmə hərəkətləri.

- Daha yüngül cəza təyin etmə (sanksiyanın aşağı həddindən də aşağı);

- Təyin edilməsi məcburi olan əlavə cəzanı təyin etməkdən imtina;

- Sanksiyada əks olunmuş cəza növləri arasında daha yüngül olana müraciət (1).

4. Yüngülləşdirici hallara münasibət.

Cəzanı yüngülləşdirən həm ayrı-ayrı hallar, həm də bu cür halların məcmusu müstəsna hal hesab edilə bilər (1).

Bəhsi keçən məsələ hazırda cinayət qanununda bu səpkidə həll edilmişdir. Lakin burada ciddi elmi problemlər üzə çıxır. Belə ki:

- Məhkəməyə Ümumi hissənin müddəalarındakı standart sanksiya hədləri istisna olmaqla, qeyri-məhdud hüquq

verilmişdir. Hərçənd məhkəmə öz hökmündə bunları əsaslandırmalıdır, lakin istənilən halda bu qədər sərbəstlik verilməsi doğru deyil;

- Daha yüngül cəza təyin etməsi ilə bağlı hədd CM 62-ci maddədə göstərilməmişdir, yəni, məsələn CM-ə istinadən, azadlıqdan məhrum etmə cəzası minimum 3 aylıq müddətdə təyin edilir. Formal olaraq, məhkəmə sanksiyasında 6-8 il olan hər hansı bir cinayətin törədilməsi işində müəyyən halları müstəsna hesab edərək 6 ildən 3 aya qədər cəzanı endirə bilər. Bu isə qanunda **arzuolunmaz boşluq**dur;

- Müstəsna halların qiymətləndirilməsi məsələsində arzuolunan praktika yoxdur. Qanunun mətni bu və ya digər formada hədsiz dərəcədə abstraktdır. Bu isə sui-istifadə halları, o cümlədən qeyri-professionalıqla əlaqədar digər nəticələrə gətirib çıxara bilər;

- CM 62.2-ci maddədə yüngülləşdirici halların müstəsna halların tərkibində qiymətləndirilməsində hər hansı problem yoxdur. Lakin CM 59 ilə CM 62 fərqləndirilməlidir. Yəni qeyri-müstəsna olan, lakin yüngülləşdirici hal hesab edilə bilər istənilən hal daha yüngül cəza təyini əsası ola bilməz.

Subyekt etibarilə məhkəməyə belə bir hüququn verilməsi, zənnimizcə, yerində bir addım-dır, çünki məhkəmə prosesual münasibətlərdə statusu baxımdan *neytral* mövqedən çıxış edir, tənzimləyicidir (Rustamov, Bagirov, 2023: 77-78). Lakin neytral subyektə də bu qədər qeyri-məhdud hüquq verilməməlidir.

Digər tərəfdən qanunda daha yüngül cəza təyinin müxtəlif hallarında konkret məhdudiy-yətlər qoyulmalıdır. Məsələn, Xüsusi hissənin sanksiyasının aşağı həddinin 1/3-indən az olmamaq şərti ilə cəza təyini təklif edilmişdi (Bavsun, 2007:

108). Bu təklif, zənnimizcə, hər hansı limitin olmaması ilə müqayisədə daha ağılabatan səslənir.

Başqa bir fərqli vəziyyət Rusiya Federasiyasının 1996-cı il Cinayət Məcəlləsində əks olunmuşdur. Bənzər halı tənzimləyən 64-cü maddənin son redaksiyasına 3-cü bənd əlavə edilmişdir. Orada deyilir:

RF CM, maddə 64.3.

“Bu Məcəllənin 205, 205.1, 205.2, 205.3, 205.4, 205.5-ci maddələrində, 206-cı maddəsinin üçüncü və dördüncü hissələrində, 210-cu maddəsinin dördüncü hissəsində, 210.1-ci maddəsində, 211-ci maddəsinin dördüncü hissəsində, 361-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş cinayətlərdə təqsirli bilinərək, bu Məcəllənin 277, 278, 279 və 360-cı maddələrində nəzərdə tutulmuş cinayətlərin terror fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı törədilməsinə görə bu maddələrdə nəzərdə tutulmuş aşağı həddən aşağı cəza və ya bu Məcəllədə nəzərdə tutulmuş cəzadan daha yüngül cəza növü təyin edilə bilməz və ya müvafiq maddə və ya məcburi olaraq nəzərdə tutulmuş əlavə cəza növü təyin edilə bilməz” (4).

Göründüyü kimi, Rusiya qanunvericisi həssas məsələlərdə (terror və d.) incə mövqe sər-giləmiş və daha yüngül cəza tətbiqini, ümumiyyətlə, qadağan etmişdir. Zənnimizcə, bu hal təqdirediləndir, lakin yetərli deyil. Çünki Cinayət Məcəlləsi sadəcə terrorçuluq əməli və ya dispozişiyada əks edilmiş digər əməllərdən ibarət deyildir.

Ədəbiyyata nəzərə salsaq, bir sıra müəlliflər daha yüngül cəza təyin etmə əsası kimi müstəsna halları fəvqəladəlik əlaməti ilə əsaslandırırırlar (Dolgoplov, 2017: 27). Hesab edilir ki, işin mü-vafiq halı üzrə müstəsna aspekt elə bir məqama gətirib çıxarır ki, sanksiya həddində cəza tə-yini öz məqsədlərinə nail ola bilmir.

Biz müstəsna halların sözügedən əlamətə malik olmasını təkzib etmirik, amma əlavə edirik ki, CM 59-cu maddə üzrə yüngülləşdirici halların siyahısı açıq olduğuna (1) və genişləndirici təfsir edilə bilindiyinə görə, CM 62 ilə qarışdırmaq doğru olmaz. İş üzrə eyni anda həm CM 59, həm də CM 62 əsasları ola bilər. Belə olduqda məhkəmə öz diqqətini CM 62-yə yönəltməlidir. Əgər CM 62 tətbiq edilə bilərsə, o zaman CM 59-un dairəsinə düşən hallar müstəsna halların nəzdində (yəni, qanunun təzi ilə “məcmu kimi”) qiymətləndirilə bilər. Əks təqdirdə CM 59 və CM 62 qarışdırılmamalıdır.

Bunları nəzərə alaraq, aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 62-ci maddəsi üzrə daha yüngül cəza təyini hədləri müəyyən edilməli, xüsusilə ağır cinayətlər üzrə qanunda məhdudiyətlər əks olunmalıdır;

2. Məhkəmələrə CM 59 və CM 62 əlaqəsi ətraflı izah edilməlidir;

3. Məhkəmələrə CM 62 üzrə verilmiş qeyri-məhdud hüquq bir daha nəzərdən keçirilməli, qanun təkmilləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. (1999). Elektron resurs: <https://e-qanun.az/framework/46947> (son baxış 07 oktyabr 2023).
2. Rustamov, R.H., Bəqirov, S.M. (2023). “Equality of arms and balancing between rights and duties” *Sociedad: Universidad y Sociedad*, 15 (5), pp.76-84.
3. Bavsun, M.V. (2007). “Sudebnoye usmotreniye pri naznachenii nakazaniya i problemy yego ogranicheniya v UK RF”. *Zhurnal rossiyskogo prava (Pravosudiye i sudebnaya praktika)*. № 9, s.104-109.

4. “Ugolovnyy kodeks Rossiyskoy Federatsii” ot 13.06.1996 N 63-FZ (red. ot 04.08.2023) (s izm. i dop., vstup. v silu s 12.10.2023). Elektron resurs:
https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/
(son baxış 15 oktyabr 2023).
5. Dolgoplov, K.A. (2017). “Osobennosti naznacheniya boleye myagkogo nakazaniya chem predusmotreno za dannyye prestupleniya”. Nauchno-prakticheskiy zhurnal “Gosudarstvo i pravo v XXI veke”. № 1, s.26-29.

Saida Ahmadova
ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi
PhD student
seide-86@mail.ru

COGNITIVE CHARACTERISTICS OF PERCEPTUAL MODELS

Keywords: *perception, thinking, feeling, model, language*
Açar sözlər: *qavrayış, idrak, hiss, model, dil*

Perception models are a combination of both our senses and experiences. Our sense members play a big role in the perception process. For example, the perception of visible objects is facilitated by a certain experience in our thinking. The feeling allows our sense members to understand and experience the events around them. Experiences help create certain ready models in thinking (Brady, 2013:45-82).

The body or sound that affects our sense members is fully permeated. Every object or event that is grasped actually creates a perceptual model that belongs to different categories. We can include time, space, sound, objects, models of abstract thinking and action in models of perception that overlook this point. Not all of the phenomena included in perception models can be called real, as can be seen here. Sometimes subjective or objective influences towards events can cause models of perception to change. In psychology, we can see judgments, and mental consequence as products of thinking (Seyidov, Hamzayev, 2007:310-311). However, even with the role of psychological factors and thinking in the creation of perceptual models, the influence of language rules is enormous.

According to the study, if we analyze perceptual models by language point, we can see that the types and category of perceptual models can be expanded. The parts of speech that exist in the language and the characteristics that they carry serve to create distinct models of perception. For example, if we treat nouns as concrete or abstract, then we can point out that they also have visual and contemplative forms. The models of perception generated by nouns are based on tactile sensations and visuality. But abstract nouns and qualitative adjectives are shaped as a product of human thinking, standing for more acoustic data and creating models of abstract perception. These patterns can also be related to categories such as movement, quality, space, time, reason, result. Even taking into account the role of features such as connectors, modalities, in human thinking, then it is possible to distinguish perceptual models from the main and subgroup, in addition to being concrete and abstract in their overall visuality. We can observe concrete and abstract in the main groups and abstract things only in the subgroups.

As with nouns and adjectives, there are concrete and abstract models of expression in verbs. Phraseological connotations are attributed and metaphorical verbs generate abstract models. But some verbs can show reality in visual form. We can observe such actions.

Models in all the major categories show up as both a language and a pronunciation element. However, it is logical to include more language elements in the perception models included in the subgroup. Thus, the language units included in the subgroup are connected to the basic models, able to produce their own reality and perceptual picture at the time of

execution of certain language. (Seyidov, Hamzayev, 2007:266-271).

The creation of perceptual models is realized through language, which goes through the filter of contemplation. As we have noted, subjective and objective barriers can also affect the process of realization of the element of perception in a language. Just as the fog of air in visual perception models prevents the proper perception of the object, so it can be observed in the perception of sound in acoustic models under the affect of air temperature, open space, closed space and other factors. This prevents the full perception of the object. Thus, conditions and situations play an important role in every factor that creates a perceptual model (Manakov, 2017:129-132).

The perception process is generally a psychological process. It also facilitates the emergence of communication once in our thinking. Even if we say that the practice of communication is possible because of these processes and models of thinking, we are not wrong.

Theories on perception starts in 50s of XX century. During these years, researchers were interested in sound signals and the relation of signals to language. As a result of these investigations, new theories on perception also emerged. The creation of phonemes also leads to new ideas about perception of sound. The combination of pronunciation and sound makes it possible to generate ideas on motor theory. In motor theory, pronunciation is prevalent without much hearing. As with other perceptual models, it is important to have a perceptual experience in speech. The role of phonemes in the perceptual process for motor experience is also undeniable. If so, it is shown in theory that phonemes give neuromotor commands

and thanks to the muscles, sound signals occur. This process, which creates an entire system, also plays an important role in making the voice heard. Replacing the voices with each other determines the location of sound. However, in order to understand these sounds as a whole word, it is essential to have a certain context, otherwise the sounds do not express any meaning. (Fiske, Taylor, 1991). So for proper perception of the idea, the arrangement of voices, acoustic pronunciation, and the combination of context are important elements.

References

1. Brady, M.S. (2023). The Perceptual Model. November, pp.45-82.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199685523.003.0002>
2. Seyidov, S., Hamzayev, M. (2007). Psychology. Baku, 650 s.
3. Manakov, D.V. (2017). Model vizualnoy informatsii vospriyatiya. GraphiCon, pp.129-132.
4. Fiske, S.T., Taylor, S.E. (1991). Social cognition (2nd edition). New York: McGraw Hill.

Fəqan Tahirli
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
doktorant
fagantahirli@gmail.com

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN DAVAMLI İNKİŞAF KONSEPSİYASININ TƏRƏQQİSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: davamlı inkişaf, konsepsiya, lider, transformasiya, cəmiyyət

Keywords: sustainable development, concept, leader, transformation, community

Davamlı inkişaf iqtisadi, sosial, ekoloji sferalarda baş verən uzunmüddətli transformasiya prosesidir. Bu, vətəndaşların şüurunun dəyişməsi və onların sosial məsuliyyətinin artması ilə daha da ağırlaşır.

Eyni zamanda, davamlı inkişaf müsbət kəmiyyət dəyişikliklərinə (məşğulluğun, investisiyaların, gəlirlərin və s. artım) və keyfiyyət transformasiyalarına (sosial təşkilatın dəyişməsi və texnoloji tərəqqi) gətirib çıxara bilər.

Davamlı inkişafın əsas ideyası ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin idarə olunması proseslərinə bu cür yanaşma ilə həm indiki, həm də gələcək nəsillərin maraqları qorunur. Başqa sözlə, davamlı inkişaf iqtisadi, sosial və ekoloji siyasətlərin ciddi şəkildə əlaqələndirilmiş şəkildə həyata keçirildiyi cəmiyyətin idarə olunması üsuludur. Bu səbəbdən davamlı inkişaf çox vaxt qrafik olaraq üst-üstə düşən üç sahə kimi təsvir olunur. Onlar iqtisadi, ekoloji və sosial maraqları bərabər şəkildə nəzərə alan şərait yaradırlar (Hüseynov, 2019: 117).

Davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmaq bu proseslərin planlaşdırılması və idarə edilməsinin effektivliyi ilə müəyyən edilir. Öz növbəsində, davamlı inkişaf edən cəmiyyət üçün proseslərin idarə edilməsi bu prosesin və planlaşdırılan tədbirləri həyata keçirilməsinin keyfiyyətinə səmərəli nəzarəti nəzərdə tutur.

Hələ ötən əsrin 90-cı illərinin ortalarında uzaqgörən siyasətçi və ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin davamlı inkişaf yoluna keçidi üçün bir çox zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ulu öndər BMT-nin Rio-de-Janeyro konfransında (1992), Minilliyin Forumunda (2000) və Yohannesburq sammitində (2002) qəbul olunmuş beynəlxalq sənədlərdən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi məqsədilə ölkəmizin inkişafı üçün davamlı inkişaf haqqında bir çox mühüm qərarlar qəbul etmişdir. 2000-ci ilin sentyabrında BMT-nin təşəbbüsü ilə Nyu-Yorkda keçirilən Minilliyin Forumunda iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev forumdakı çıxışında qloballaşmanın davamlı inkişafın təmin edilməsində rolundan danışaraq demişdir: “Dünyanın inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyli qloballaşmadır. Bu mürəkkəb və heç də bir mənalı olmayan prosesin perspektivləri bizim hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin davamlı inkişafının, bütövlüyünün və idarəetmə sistemlərinin stabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəlməsinə kömək etməlidir” (Ələkbərov, 2013: 37).

Dünyəvi dövlət quruculuğunu həyata keçirən ulu öndərin fədakar və gərgin əməyi nəticəsində ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu getdikcə artmış, geostrateji əhəmiyyəti yüksəlmişdir. Dünyada gedən qloballaşma prosesində fəal iştirak etməklə

respublikamızın Şərqlə Qərb arasında əlaqələrin inkişafında rolu artmışdır. Buna sübut kimi həmin illərdə respublika rəhbərliyi tərəfindən uğurla həyata keçirilən neft strategiyası, beynəlxalq enerji layihələrinin həyata keçirilməsində ölkəmizin iştirakı göstərilir.

Sonra Prezident Heydər Əliyev Minilliyin Sammitindəki çıxışında Azərbaycanın qloballaşma prosesində geostrateji əhəmiyyətindən danışıraq qeyd etmişdir: “Azərbaycan qloballaşmanın inkişafına müsbət mənada öz töhfəsini verir. Mənim ölkəm dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik öz coğrafi mövqeyindən, ehtiyatlarından və potensialından istifadə edərək Şərq ilə Qərb arasında zəngin tarixi keçmişdən başlanan və gələcəyə istiqamətlənən körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirir. Biz Böyük İpək yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və dünya bazarlarına nəqli üçün çox böyük səylər göstəririk” (Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri”, kollektiv monoqrafiya, 2019: 38).

Qeyd edək ki, davamlı inkişaf konsepsiyası sosial inkişafdakı mənfi meyillərə alternativ olaraq təklif edilmişdir. Davamlı inkişafın onlarla tərifləri var. Bununla belə, davamlı inkişafın əsas tərifləri və mahiyyəti dəyişməz olaraq qalmışdır. Davamlı inkişaf indiki nəsillərə gələcək nəsillərin ehtiyaclarına zərər vermədən öz ehtiyaclarını ödəməyə imkan verən inkişaf formasıdır.

Davamlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq bu problemin həlli eyni zamanda iqtisadi, ekoloji və sosial siyasət məsələlərini nəzərə alan planlaşdırma və idarəetmədən keçir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov, S. (2019). “Davamlı inkişafın sosial-fəlsəfi mahiyyəti”. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri. Kollektiv monoqrafiya, s.20-53.
2. Ələkbərov, U. (2013). “Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın əsasları”. Bakı: “Təhsil”, 223 s.
3. Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri”, kollektiv monoqrafiya. (2019). Bakı: “Elm və təhsil”, 312 s.

Mələkxanım Rəhimova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
melek.rahimovafff@gmail.com

LAYIQLI HƏYAT HÜQUQUNUN REALİZƏSİ İLƏ BAĞLI DÖVLƏTLƏRİN ÖHDƏLİKLƏRİNƏ NƏZARƏT MEXANİZMLƏRİ

***Açar sözlər:** dövlət, beynəlxalq öhdəliklər, layiqli həyat hüququ, hüquqların realizəsi, beynəlxalq mexanizmlər, ixtisaslaşmış təşkilatlar*

***Keywords:** state, international obligations, right to a decent life, realization of rights, international mechanisms, specialized organizations*

Dövlətlər beynəlxalq müqavilələri ratifikasiya etməklə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəlikləri milli qanunvericiliyə implementasiya etmək və onu ölkə daxilində realizə etmək vəzifəsi daşıyırlar. İnsan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması sahəsində öhdəliklərin yerinə yetirilməsi isə burada xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əsas insan hüquq və azadlıqları sırasında isə onların layiqli həyat hüququnun həyata keçirilməsi ilk növbədə qeyd edilməlidir. “Sosial, İqtisadi və Mədəni hüquqlar haqqında” 1966-cı il tarixli Pakta əsasən, layiqli həyat hüququnun təmin edilməsi üçün dövlətlər müvafiq tədbirlər görməyə borcludurlar (1). Dövlətlər əməkdaşlıq etmək prinsipinə uyğun olaraq bu Paktda tanınan hüquqları ölkə daxilində bütün müvafiq vasitələrlə, o cümlədən qanunvericilik bazasının formalaşdırılması yolu ilə təcridən tam həyata keçirilməyi öhdələrinə götürürlər. Bəzi müəlliflərin

fıkrincə, layiqli həyat hüququ birdən – birə deyil, müəyyən zaman kəsiyində həyata keçirilməli və bu sahədə dövlətlərarası münasibətlərin formalaşdırılması əsas rol oynamalıdır (2). Paktın ikinci maddəsinə uyğun olaraq, bu hüquqlar fərdlərin dilindən, dinindən, irqindən siyasi və ya digər əqidə, milli və ya sosial mənşə, mülkiyyət mövqeyi kimi heç bir ayrı-seçkilik olmadan dövlətlər tərəfindən həyata keçirilməlidir.

Bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə beynəlxalq müstəvidə nəzarət olunur. Belə nəzarət Birləşmiş Millətlər Təşkilatının ixtisaslaşdırılmış orqanları olan Sosial, İqtisadi və Mədəni Hüquqlar üzrə Komitə və müstəqil ekspertlərdən ibarət digər komitələr tərəfindən həyata keçirilir. Qeyd edilməlidir ki, sadaladığımız komitələr iştirakçı dövlətlərin tərəqqi hesabatlarına dair yekun müşahidələr aparır, konkret mövzular üzrə ümumi şərhlər verir, bu sahədə mövcud vəziyyətlərin koordinasiya fəaliyyətini həyata keçirirlər (1). Bundan başqa İnsan Hüquqları Komitəsi ayrı-seçkiliyə yol verməmək və şəxsi həyatın toxunulmazlığına qanunsuz müdaxilədən müdafiə etmək prinsipi kontekstindən, İrqi Ayrı-seçkiliyin Aradan Qaldırılması üzrə Komitə azlıqların layiqli həyat hüququndan istifadə imkanından məhrum edilməsi ilə bağlı irqi ayrı-seçkilik hallarının araşdırılması və aradan qaldırılması kontekstindən, Uşaq Hüquqları üzrə Komitəsi hər bir uşağın adekvat layiqli həyat hüququ ilə, o cümlədən küçə uşaqlarının və köçkün uşaqların vəziyyəti ilə bağlı bir sıra məsələlər kontekstindən, İşgəncələrə Qarşı Komitə qaraçıların məcburi köçürülmə hallarının araşdırılması kontekstindən nəzarəti həyata keçirirlər (3, 4).

Qeyd edilməlidir ki, dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar insan və vətəndaşların layiqli həyat hüququnun təmin olunması məqsədilə fasiləsiz əməkdaşlıq edir, bu

öhdəliklərin həyata keçirilməsi istiqamətində səylərini əsirgəmirlər. Yuxarıda sadaladığımız hər bir qurumun müəyyən mandat və səlahiyyət dairəsində ixtisaslaşmasına baxmayaraq onlar ayrı-ayrı ölkələrdə və müstəvilərdə layiqli həyat hüququ prizmasından insan hüquqlarının vəziyyətini izləyir, təhlil edir, açıq şəkildə bəyanat və tövsiyələrlə dünya ictimaiyyəti qarşısında çıxış edirlər.

Ədəbiyyat

1. <https://www.coe.int/az/web/compass/international-covenant-on-economic-social-and-cultural-rights>
2. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/FS21_rev_1_Housing_ru.pdf
3. <https://www.un.org/en/>
4. <https://azerbaijan.un.org/az>

Zemfira Əliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
dissertant
eliyeva.zemfira@mail.ru

YENİDƏNQRULAN QARABAĞ VƏ ŞƏRĞİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONUNDA “AĞILLI KƏND” (SMART VILLAGE) KONSEPSİYASI

Açar sözlər: yaşıl enerji, ağıllı kənd, ağıllı şəhər, işğaldan azad torpaqlar, Qarabağ

Keywords: green energy, smart village, smart city, lands free from occupation, Karabakh

“Yaşıl enerji” anlayışı, ilk növbədə, Azərbaycanın irəliyə apardığı yoldur. Bu, bütün ölkəyə və xüsusən də işğaldan azad edilmiş ərazilərə aiddir. Azərbaycanın azad edilmiş bütün əraziləri “yaşıl enerji zonası” təşkil edir. Eyni zamanda orada “ağıllı şəhər”, hətta “ağıllı kənd” adlanan müasir texnologiyalardan da istifadə olunacaq. Bu, həm də Azərbaycanın yenidənqurma, modernləşdirmə və texniki tərəqqiyə ehtiyac duyulan digər bölgələri üçün yaxşı nümunə olacaqdır. Bu məsələlərinin həllində zəruri koordinasiyanı təmin etmək məqsədilə İdarələrarası Mərkəzdə “Enerji təchizatı” və “Yaşıl enerji zonası” konsepsiyası üzrə işçi qrupunun yaradılması təklif edilib. Hazırda işçi qrupu yaradılıb və müvafiq konsepsiya sənədinin hazırlanması istiqamətində işlərə başlanılıb (1).

22 fevral 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Energetika Nazirliyi ilə BP arasında əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu imzalanıb.

Memorandum Azərbaycanın iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi, rəqabətqabiliyyətli enerji bazarının, təmiz ətraf mühitin və yaşıl inkişaf ölkəsinin yaradılması kontekstində və BP-nin 2020-ci ildə sıfır tullantı hədəflərini elan etməsi ilə əlaqədar imzalanıb. Memoranduma əsasən, tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün “Rəhbər Komitə” və “İşçi Qrup”un yaradılması, Azərbaycanın müvafiq rayon və ya şəhərləri üzrə dekarbonizasiya üzrə “Baş Plan”ın hazırlanması nəzərdə tutulur. Bu plan təmiz enerji layihələri, aşağı karbonlu nəqliyyat, yaşıl binalar, tullantıların idarə edilməsi, təmiz sənaye, təbii iqlim həlləri, inteqrasiya olunmuş tərəfdaşlıq, inteqrasiya olunmuş və karbonsuz enerji və nəqliyyat sistemlərinin inkişafını əhatə edəcək.

Qarabağda və ona bitişik rayonlarda bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialının qiymətləndirilməsi üzrə işlərə başlanılıb. İşğal edilmiş ərazilərin 6 rayonunda (Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər) günəş elektrik stansiyalarının (SES) tikintisi üçün ümumi potensialı 4000 MVt-dan çox olan səkkiz perspektivli ərazi müəyyən edilib.

Laçın və Kəlbəcər rayonlarının dağlıq hissəsində küləyin 100 metr hündürlükdə orta illik sürəti 7-8 m/s olan geniş əraziləri var. Bu ərazilərin infrastrukturunu, coğrafi topoqrafiyası və digər amillər nəzərə alınmaqla külək enerjisinin ilkin potensialı 500 MVt-a qədər qiymətləndirilir (2).

Ölkənin təbii su ehtiyatlarının 25%-nin Qarabağ bölgəsində formalaşdığını nəzərə alaraq, Tərtər, Bazarçay, Həkəri kimi əsas çaylardan və onların qollarından istifadə etməklə elektrik enerjisi istehsalının perspektivləri nəzərdən keçirilir. Mövcud su elektrik stansiyaları əsasən Tərtər, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında yerləşir. Artıq bəzi kiçik su elektrik stansiyalarında təmir işlərinə başlamaq üçün hazırlıq işləri

görülür. Laçın rayonunun Həkəri çayı üzərində yerləşən 8 meqavat gücündə Güləbird SES artıq istismara verilib.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin enerji təchizatı külək, günəş və su enerjisi mənbələri hesabına təmin ediləcək. Qarabağda “yaşıl enerji” zonasının yaradılması regionun enerji təminatının əsas mənbəyinə çevriləcək.

“Yaşıl zona” bərpa olunan enerji mənbələrinin məcmusudur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, azad edilmiş torpaqlar hər üç bərpa olunan enerji mənbəyi üçün potensiala malikdir. Günəş enerjisindən istifadə üçün əlverişli ərazilər Zəngilan, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarıdır. Xarici investorlar da bərpa olunan enerji mənbələrinə maraq göstərirlər. Ona görə də yaxın illərdə xarici investisiyalar hesabına bir sıra iri layihələr həyata keçiriləcək. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması üzrə konsepsiya və baş planın hazırlanmasında ixtisaslaşmış beynəlxalq konsaltinq şirkətinin cəlb edilməsi işin daha səmərəli təşkilini təmin edəcək (3).

“Ağıllı kənd” termini Azərbaycan üçün yeni deyil. Bir neçə il əvvəl kənd təsərrüfatında Smart Village komponentini özündə birləşdirən kiçik bir layihə var idi. Lakin işğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonunun Birinci, İkinci və Üçüncü Ağal kəndlərində həyata keçiriləcək pilot layihə 5 əsas komponenti özündə birləşdirib və “Böyük Qayıdış”ın təməli adlandırılıb.

Birincisi, bu kəndlərin həyat tərzi ağıllı texnologiyalar vasitəsi ilə olacaq. Bu gün şəhərlərdə, o cümlədən kəndlərdə insanların əksəriyyəti ağıllı texnologiyalardan istifadə edir, süni intellekt artıq həyatımızın bütün sahələrinə inteqrasiya olunub. Ağıllı kəndin tərkib hissələrindən biri bu texnologiyaların həyatda hərtərəfli inkişafıdır. O, gündəlik ağıllı ev nəzarətindən tutmuş, ağıllı üz tanıma, təhlükəsizlik sistemləri və elektrikli avtomobil istifadəsinə qədər hər şeyi əhatə edir.

İkinci komponent sosial xidmətlərdir. Bu ərazidə 200 evin, müasir məktəblər, uşaq bağçaları, poliklinikalar və elektron idarəetmə mərkəzlərinin tikilməsi nəzərdə tutulub. Bütün yaşayış binaları, sosial obyektlər, inzibati və ictimai iaşə, emal və kənd təsərrüfatı istehsalı müəssisələri alternativ enerji mənbələri ilə təmin ediləcək.

Daha rahat və əyləncəli bir həyat sürmək üçün səhiyyə və təhsil sistemlərinin üstünlüklərindən istifadə edilməsi vacibdir. Çünki insanın formalaşması üçün o sağlam olmalıdır. Bu o demək deyil ki, ağıllı təhsil, səhiyyə sistemi, distant təhsil tətbiq etsək, hər kənddə ənənəvi olaraq bildiyimiz tibb məntəqələri, məktəb infrastrukturu olmayacaq. Təbii ki, onlar da olacaq. Bununla belə, onu daha səmərəli etmək üçün, müəyyən bir müddət ərzində daha yaxşı sağlamlıq xidməti əldə etmək üçün uzaqdan tətbiq oluna bilər. “Ağıllı kənd”in sakinləri yüksək sürətli internet və distant tibbi xidmətdən istifadə edərək peşəkar həkimlərin xidmətlərindən istifadə edə biləcəklər (4).

Üçüncüsü, istehsal prosesidir. Ölkəmizdə istehsalatda kifayət qədər qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edən müəssisə və fabriklər var. Kənddən danışsaq, onda burada istehsal yüksək olacaq. Fermer istehsal etdiyi məhsulu istehlak edib onu xammal, ya da məhsul kimi sata bilər. İstehsal prosesində innovativ texnologiyalardan istifadə standartlara uyğun daha səmərəli, daha ucuz və ixracyönümlü məhsullar istehsal olunacaq.

Dördüncü komponent- “ağıllı kənd təsərrüfatı”dır ki, buda ölkə üçün yeni deyil. Çünki bir çox təsərrüfatlarda tərəvəz və meyvə yetişdirilərkən “ağıllı bağ” sisteminin yaradılmasından istifadə olunur. Bununla belə, həyatın tərkib hissəsi kimi, yuxarıda

qeyd etdiyimiz kimi, Ağalı 1, Ağalı 2 və Ağalı 3 kəndlərində “ağıllı kənd” layihəsi ilk dəfə sıfırdan təqdim olunub.

Beşinci komponent enerji ilə bağlıdır, çünki Zəngilanda daha çox günəşli saatlar günəş enerjisindən alternativ enerji mənbəyi kimi istifadə etməyə imkan verir. Bölgədə hidroelektrik ehtiyatları da var. “Ağıllı şəhər” və “Ağıllı kənd” layihələrinin həyata keçirilməsi zamanın tələbi, inkişafın göstəricisidir. Müasir və canlanmış həyat tərzini təmsil edən bu tip layihələr beş nəcib məqsədə əsaslanır: normal, mənalı yaşayış, müasir, elmə əsaslanan istehsal, nümunəvi sosial xidmətlər, ağıllı və düşünülmüş kənd təsərrüfatı, alternativ enerji mənbələrindən istifadə.

Ədəbiyyat

1. Det Norske Veritas. (2018). Pervoye zasedaniye mezhministerskoy Rabochey gruppy po razrabotke dolgosrochnoy energeticheskoy strategii Respubliki Azerbaydzhan [First Meeting of the Inter-Ministerial Working Group on the Development of a Long-Term Energy Strategy of the Republic of Azerbaijan]
2. Government of Azerbaijan. (2012). Azerbaijan Development Concept 2020: Looking to the Future [The concept of development Azerbaijan 2020: view to the future], https://president.az/files/future_ru.pdf.
3. <https://azvision.az/news/261289/--agilli-kend-nece-tetbiq-olunur--5-esas-komponent--.html>
4. Kerimov, M.A., Salmanova, F.A., Goryacheye, Z.H. vodosnabzheniye selskogo doma s ispolzovaniyem energii Solntsa. Teploenergeticheskiy analiz sistemy. «Novosti teplosnabzheniya». Elektronnaya versiya. http://www.rosteplo.ru/stat.1-php2id=88_poz-f110.

Tənzilə Qasimova
ADPU-nun nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
magistrant
qasimovatanzila@gmail.com

MÜASİR TƏHSİL VƏ İNKLÜZIYA

Açar sözlər: *inklüziv, diskriminasiya, inteqrasiya, inklüziv təhsil, əlilliyi olan*

Keywords: *inclusion, discrimination, integration, inclusive education, disabled*

İnklüziv təhsil milliyətindən, cinsiyyətindən, dinindən, sosial və fiziki vəziyyətindən asılı olmayaraq hər kəsə bərabər münasibət göstərən, əlilliyi olan uşaqların təhsilə çıxışını onların ehtiyaclarını nəzərə alaraq təmin edən və hamı üçün təhsilin mövcudluğunu, vacibliyini nəzərdə tutan prosesdir (Hüseynova, 2014).

İnklüziv təhsil fərdi keyfiyyətlərindən və ya problemlərindən asılı olmayaraq bütün şagirdlərin təhsil almaq hüququnu əsas götürərək onların cəmiyyətə inteqrasiya olunmasını təmin edib daha ədalətli cəmiyyətin formalaşmasına zəmin yaradır (İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili, 2018).

Fiziki, intellektual və digər fərqliliklərindən asılı olmadan inklüziv təhsil siyasətinə uyğun olaraq bütün uşaqlar ümumi təhsil sistemində daxil ediləblər və onların xüsusi təhsil tələbatı nəzərə alınaraq yaşayış yeri üzrə həmyaşıdları ilə birlikdə kütləvi ümumtəhsil məktəbində təhsilə cəlb olunurlar. Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlar xüsusi münasibət və dəstəklə

yanaşı, həm də öz qabiliyyətlərinin inkişafına və məktəbdə nailiyyətlərin əldə olunmasına şərait yaradılmasına ehtiyac duyurlar. İnküziv təhsil bütün uşaqlara bağçadan başlayaraq məktəb, institute kollektivinin həyatında, məktəbəqədər və məktəb həyatında tam şəkildə iştirak etməyə hərtərəfli imkan yaradır. İnküziv təhsil bütün təhsilalanların hüquq bərabərliyinin qorunması və bərabərhüquqlu şəxs olaraq kollektivin bütün işlərində mümkün qədər iştirakına yönəlmiş resurslara malikdir ki, bunlar da cəmiyyətdə sağlamlıq imkanından asılı olmayaraq hər kəsin ünsiyyət qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərir (İnküziv təhsil, 2019).

İnküziviya sözün geniş mənasında təkcə təhsil sahəsində yox, ictimaiyyətin bütün sahələrində: əmək, ünsiyyət, əyləncə sahəsində düzgün münasibətlərin qurulmasında mühim rol oynayır. Hər sahədə hər kəsin iştirak edə biləcəyi əlverişli və mehriban mühit yaradaraq diskriminasiya aradan qaldırılmalı, inküziv cəmiyyətin formalaşmasına şərait yaradılmalıdır.

Ötən əsrin 60-70-ci illərində olan təhsil təcrübəsi sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların ehtiyaclarına uyğun gəlməyib. Keçmişin xoş olmayan bu mirası indi də özünü göstərərək fiziki məhdudluğu olan insanlara qarşı bir çox sahələrdə ayrı-seçkilik müşahidə edilir. İnküziv təhsil formalaşana qədər sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar xüsusi müəssisələrə göndərildilər və ya inteqrasiya olunmuş məktəblərdə lazımı diqqət və dəstək ala bilmirdilər. 1960-1970-ci illərində insan hüquqları və ümumi bərabərlik uğrunda hərəkətin genişlənməsi ilə sağlamlıq imkanları məhdud insanların cəmiyyətə və ümumtəhsil məktəblərinə inteqrasiyası meyilləri inkişaf etməyə başladı. Buna baxmayaraq bəzi məktəblər fiziki məhdudluğu olan uşaqların məktəbə inteqrasiya olunmasına hazır deyildi. Buna görə də uşaqlar xeyli maneələri

aradan qaldıraraq məktəbin həyatında tam iştirak etmək üçün mübarizə aparmalı idilər (İnklüziv siniflərdə əlilliyi olan uşaqların təhsili, 2020).

Bir müddət sonra beynəlxalq təcrübədə bu prosesi təsvir edən "inteqrasiya təhsili" termini "inklüziv təhsil" termini ilə əvəz edilmişdir. İnklüziv təhsil: uşaqlara yönəlmiş metodologiyanı inkişaf etdirməyə çalışan və bütün uşaqların müxtəlif ehtiyacları olan fərdlər olduğunu qəbul edən yanaşmadır. İnklüziv təhsil müxtəlif təlim ehtiyaclarını ödəmək üçün daha çevik olacaq tədris və öyrənmə yanaşmasını inkişaf etdirməyə çalışır (İnklüziv təhsil konsepsiyası və onun UNİCEF-in missiyası kontekstində aydınlaşdırılması, 2020).

Əlilliyi olan uşaqların birgə təhsilə cəlb olunması onlarda öz bacarıqlarına, qabiliyyətlərinə əminlik hissi yaradır, təhsilə daha da həvəsli yaşamların motivasiya verir. Uşaqlar birlikdə təhsil alarkən birlikdə yaşamağı öyrənir, əlilliyi olan və olmayan insanlar arasında sərhədlər aradan götürülür. Əlilliyi olan uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya olunmasına mane törədən səbəb onların əlilliklərindən daha çox cəmiyyətdə onlara qarşı olan münasibətdir. Bu maneləri aradan qaldırmaq üçün də cəmiyyətdə doğru təbliğat, maarifləndirmə işləri aparılmalı, əlilliyin qüsurlu deyil, fərqlili olduğu aşılmalıdır ki, həm təhsil sahəsində, həm də digər sahələrdə insanların bərabər iştirakı təmin olunsun (Müəllimlər, inklüziv, uşağyönümlü tədris və pedaqogika, 2020).

Müasir təhsil sistemində Inklüziv təhsilin vacibliyi, o cümlədən Azərbaycanda geniş şəkildə tətbiq olunmağa başlanması bu sahədə zəruri işlər görməyi şərtləndirdi. Inklüziv təhsilin təbliği, tətbiqi üzrə aparılan işləri üç istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar: maarifləndirmə, təlimlər, metodiki dəstək.

İnklüziv mədəniyyətinin formalaşması üçün ilkin olaraq ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji və inzibati heyət, həmçinin

şagird və valideynlər arasında maarifləndirmə işləri aparılır. Bu zaman iştirakçılara inklüzivlik, inklüziv təhsilin mahiyyəti və əhəmiyyəti, əlilliyə tibbi və sosial yanaşma haqqında məlumat verilir (Lorema, Deppeler, Harvey, 2020).

İnklüziv təhsilin təşkilində iştirak edən komanda üzvlərinin: müəllim, korreksiyaedici pedaqoq və psixoloqların təlimlərə cəlb olunması təhsildə inklüzivliyin tətbiqinə çox yararlı olur.

Keyfiyyətli inklüziv təhsilin tətbiqini təmin etmək üçün məqalələr yazılır, metodiki vasitələr, dərsliklər hazırlanır.

Əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin etmək üçün vacib amillərdən biri infrastrukturun onların tələbatlarına uyğunlaşdırılmasıdır. Bu, inklüziv təhsilin səmərəli təşkili üçün vacib şərtlərdəndir (Nəzərova, 2023).

Diskriminasiyanın aradan qaldırılması, inklüziv cəmiyyətin qurulmasının əsas şərtlərindən biri inklüzivliyi tam mənasında anlayan, qəbul edən, bu sahədə səriştəsi olan pedaqoqların hazırlanmasıdır. Bu baxımdan, pedaqoji profilli ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində “İnklüziv təhsil” fənni tədris olunur. Fənnin tədrisi zamanı tələbələrə inklüziv təhsilin əhəmiyyəti, vacibliyi, xüsusisi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların xüsisyyətləri, onlara yanaşma yolları, inklüziv təhsil müəlliminin ziyələnməsi vacib olan bir sıra bacarıqlar aşılır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova, N.T. (2014). İnklüziv təhsil. Dərs vəsaiti. Bakı.
2. İnklüziv siniflərdə təlimin təşkili. (2018). TİPİİ. Oxu materialı. Bakı.
3. İnklüziv təhsil. (2019). Əlilliyi olan uşaqları keyfiyyətli təhsilə cəlb etmək üçün nə etmək lazımdır? BMT-nin Uşaq fondu (UNICEF). Bakı.

4. İnküziv siniflərdə əlilliyi olan uşaqların təhsili. (2020). Müxtəlifliyin dəstəklənməsi üçün əlverişli mühitin yaradılması üzrə vəsait dəsti. Xüsusi kitabça 3. UNICEF, RİİB. Bakı.
5. İnküziv təhsil konsepsiyası və onun UNICEF-in missiyası kontekstində aydınlaşdırılması. (2020). Texniki kitabça 1. UNICEF, Bakı.
6. Müəllimlər, inküziv, uşaqyönlü tədris və pedaqogika. (2020). Texniki kitabça. UNICEF. Bakı.
7. Lorema, T., Deppeler, J., Harvey, D. (2020). İnküziv təhsil: Sınıfdə müxtəlifliyin dəstəklənməsi üçün təcrübi təlimatlar. RİİB. Bakı.
8. Nəzərova, Ş. (2023). İnküziv təhsilin əsasları. Dərslik. Bakı.

Zəhra Həsimova
Azərbaycan Dillər Universiteti
magistrant
zehrahesimovah@gmail.com

MİLLƏTLƏRARASI ƏLAQƏ İDEYALARININ ŞARL LUI MONTESKYÖNÜN “QANUNLARIN RUHU HAQQINDA” ƏSƏRİNDƏKİ TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: Şarl Lui Monteskyö, “Qanunların ruhu haqqında”, dini düşüncələr, millətlərarası əlaqə, qanunvericilik

Keywords: Charles Louis Montesquieu, "On the Spirit of Laws", religious thoughts, international relations, legislation

Maarifçilik dövründə Monteskyö görkəmli siyasi filosof idi. O, hökumətin bir çox növlərinin və onları formalaşdıran amillərin təbii izahını yaratdı və onların doymaq bilməyən maraq və tükənməz yumor hissi ilə təkamülünü asanlaşdırdı və ya əngəllədi. O, hökumətlərin bu hesabdən istifadə edərək korrupsiyadan necə qorunacağını izah etdi.

Monteskyönün son fəlsəfi traktatı “Qanunların ruhu haqqında” (1748) olmuşdur. O, tarixi, fəlsəfi, sosial, hüquqi və iqtisadi inanclarının xülasəsindən bir sistem yaratdı. Bütün digər növlər kimi insan da Monteskyöyə görə qaydalara tabedir, lakin o, həm də qeyd edir ki, insan düşünən varlıq olduğu üçün “o, daima Allahın qoyduğu qanunları pozur və müəyyən etdiyi qanunları dəyişir”. Monteskyö iddia edirdi ki, qanunvericilər, filosoflar və Tanrı tərəfindən qəbul edilən qanunların hamısının bəşəriyyət üzərində daimi təsiri var. Monteskyö Hobbsun “hamının hamıya qarşı müharibəsi”ndən fərqli olaraq insan varlığını idarə edən dörd əsas prinsip təklif

edir: 1) İnsanın üç ehtiyacı arasında fərq qoyur: 2) Özünə ruzi əldə etməyə çalışmaq; 3) Sülh içində yaşamağa çalışmaq; 4) Bir-biri ilə danışmağa çalışmaq və ya "bir şəxsin digərinə ünvanlanmış tələbi". İnsanın cəmiyyətdə mövcud olmaq istəyi nəhayət, Monteskyö tərəfindən dördüncü təbii qanun kimi qeyd edilir. Dövlət idarəetmə formaları cəmiyyətdə yaşamağın nəticəsidir. Filosof bu kontekstdə hökumətin üç növünü vurğulayır: respublika, monarxiya və istibdad.

Qanunlar Ruhunda din yalnız kiçik bir rol oynayır. Allah 1-ci kitabda təbiəti və onun qanunlarını yaradan kimi təsvir edilir; Bunu etdikdən sonra O yox olur və başqa izahedici rol oynamır. Xüsusilə Monteskyö hər hansı bir xalqın qaydalarını izah etmək üçün fəvqəltəbii təqdirdən, işıqlandırmadan və ya istiqamətləndirmədən istifadə etmir. Monteskyö dinləri "Qanunların Ruhunu haqqında" əsərində doğruluğuna və ya yalanına görə qiymətləndirmir, əksinə "yalnız vətəndaş cəmiyyətində istehsal etdikləri yaxşılığa görə" qiymətləndirir. Onun fikrincə, bir çox dinlər müxtəlif quruluş və idarəetmə sistemləri üçün uyğundur. Donuzların az olduğu və xəstəliyə səbəb olduğu Ərəbistanda donuz ətinin yemək qadağası uyğundur, mal-qaranın çox ehtiyac duyulduğu, lakin inkişaf etmədiyi Hindistanda mal əti yemək qadağası uyğundur. Protestantlıq respublikalar üçün, katoliklik monarxiyalar üçün, islam isə despotizmlər üçün ən uyğundur. Beləliklə, "Montezuma bu qədər inadkarlıqla ispanların dininin öz ölkələri üçün, onun isə Meksika üçün yaxşı olduğunu israr edəndə, o, absurd iddia etmədi"

Din, avtokratik hakimiyyət üzərində yoxlama rolunu oynaya bilən yeganə qurum olmaqla, səhv qanunların və qurumların mənfi təsirlərini azaltmağa xidmət edə bilər. Bununla belə, Monteskye hesab edirdi ki, mülki

qanunvericiliyin dini göstərişlərə əsaslanması adətən səhvdir. Mülki qanunlar cəmiyyətin faydasını təmin etməyə çalışdığı halda, din fərdin kamilləşməsinə çalışır. Bu səbəbdən din “hər zaman mülki qanunların birinci prinsipi kimi xidmət etməməlidir”. Bu fərqli məqsədləri nəzərə alsaq, bu iki qanun dəstinin tələb etmələri çox vaxt fərqli olacaq. Dini davranış normaları mülki qanunlarla tətbiq edilməməlidir, çünki Allahın öz qaydaları var və insanların müdaxiləsi olmadan onları qorumaq üçün mükəmməl təchiz edilmişdir. Biz Allahın qanunlarını Onun üçün tətbiq etməyə və ya özümüzü Onun himayədarı kimi göstərməyə cəhd etdikdə dinimizi fanatizm və zülm alətinə çevirmiş oluruq; bu nə Allaha, nə də ölkəmizə xidmətdir.

Bir neçə inancın populyarlaşdığı bir xalqda həm hökumət, həm də əhali bütün inancları qəbul etməli və qeyd etməlidir. Qanunvericilik “bir neçə dindən nəinki dövləti qarışdırmalarını, hətta öz aralarında iğtişaşlar törətməmələrini tələb etməlidir”. Başqasını zorla dinə çevirmək qəddar və təsirsizdir, lakin buna baxmayaraq, kimisə təşviq etməklə dinini dəyişməyə inandırmaq olar. Monteskyö də onların xristianlığa layiq olmadığına dair qeyri-adi sərt iddia ilə çıxış edərək yazır: “Əgər kimsə gələcəkdə bizim yaşadığımız dövrdə Avropa xalqlarının mədəni olduğunu iddia etməyə cəsərət edərsə, siz İnkvizisiya) onların barbar olduqlarını sübut etmək üçün istinad ediləcək və onların sizinlə bağlı düşüncələri yaşınızı ləkələyəcək və bütün müasirləriniz üzərində nifrət yayacaq”.

Şarl Lui Monteskyönün əsərindəki dini düşüncələr ilə Tomas Hobbs və Con Lokkun fərqli fəlsəfi mövqeləri müzakirə oluna bilər. Hobbes “Leviafan” kitabında dini dözümlülüyü və dövlətin fikirlərinin ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən ictimai şəkildə

ifadə edilməsini təşviq edir. Hobbes funksional cəmiyyətə sahib olmaq üçün vahid dinin zəruriliyini vurğulayır.

Əksinə, Con Lokk özünün “Lokkun Məktubu”nda iddia edir ki, müxtəlif dinlərə malik olmaq cəmiyyəti xaotik olmaqdan qoruyur. Əsasən o, deyir ki, mülki hökumət iman və dövlət məsələlərini bir-birindən ayrı tutmalı, ədalətli və vətəndaşların hüquqlarını qoruyan məhdudiyətlər çəkməlidir.

Məqalə dini, irqi və etnik-mədəni azlıqları zərərdən qorumaq əvəzinə, onlara qarşı yönəldilmiş təzyiqlər və gücün əslində ədavət və çəkişmələri necə alovlandırıdığını vurğulayan bir fikir təqdim edir. Bu cür üsulların ksenofobiya və sosial parçalanmaya səbəb ola biləcəyi deyilir.

O hesab edir ki, qanunlara tabe olan, sabit, qeyri-despotik hökumət altında yaşamaq onun sakinlərinə həyatlarını istədikləri kimi aparmağa imkan verir və belə bir hökumət ehtiyatsızlıqdan dəyişdirilməməlidir. Siyasi sistemimizi hərtərəfli başa düşmək və onun həm xalqın, həm də millətin ehtiyaclarına necə uyğunlaşdırıldığını başa düşmək onun məntiqsiz görünən bir çox tərəflərinin mənə kəsb etdiyini və onları “islah etmək” cəhdinin əslində sistemi daha da zəiflədəcəyini aşkar edirdi.

Vüsala Salmanova
Azərbaycan Respublikası Səhiyyə Nazirliyi
Ə.Əliyev adına Azərbaycan Dövlət Həkimləri
Təkmilləşdirmə İnstitutu
vusala_dockor@mail.ru

İNKİŞAF ETMİŞ ÖLKƏLƏRDƏ TİBBİ SİĞORTA NÖVLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN VƏ GÜRCÜSTANDA TƏTBİQİ FORMALARI

Açar sözlər: tıbb, sığorta, icbarı, könüllü, Azərbaycan, Gürcüstan

Keywords: medicine, insurance, compulsory, voluntary, Azerbaijan, Georgia

Tıbbi sığorta fərdlərin və ailələrin gözlənilməz sağlamlıq problemlərindən maliyyə müdafiəsini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, hər bir ölkənin tibbi sığorta sistemi fərqlidir və bu sistemlərin mürəkkəbliyi, qanunvericiliyi və əhatə dairəsi çox fərqlidir. Buna görə də, tibbi sığorta ilə bağlı təfərrüatlar ölkəyə görə dəyişə bilər.

Hökumət tərəfindən dəstəklənən səhiyyə sistemləri (məsələn, Böyük Britaniyada NHS, Kanadada Medicare) bəzi əsas səhiyyə xidmətlərini pulsuz təklif edir. lakin sığortaçının qoyulan normlardan kənara çıxması zamanı könüllü tibbi sığorta tələb oluna bilər. Belə ki, inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda könüllü tibbi sığorta təklif edən özəl sığorta şirkətlər fəaliyyət göstərir. Amerikada tibbi sığorta özəl sektor tərəfindən təmin olunur, vətəndaşlar və ya işəgötürənlər tərəfindən alınır.

Bəzi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ictimai səhiyyə bir qədər daha məhdud məhdud ola bilər. Lakin buna baxmayaraq bu ölkələrdə tibbi sığorta sənayesi böyüyür və səhiyyə xidmətinə daha çox çıxışı dəstəkləməyə çalışır. Bu təcrübənin əsaslandırılması üçün Gürcüstan və Azərbaycan səhiyyəsini qarşılaşdırmaq olar

Gürcüstanda vətəndaşlar üçün əsas səhiyyə xidmətləri dövlət tərəfindən təmin edilir. Bu sığorta formasına görə fərdlərə tətbiq edilən səhiyyə xidmətləri pulsuz və ya nominal ödənişlə həyata keçirilir. Bu xidmətlərə həkim müayinələri, xəstəxana müalicəsi və təcili yardım xidmətləri də daxildir.

Təcili yardım xidmətləri ağırlaşma halları üçün nəzərdə tutulur və bu xidmətlərə müraciət edən xəstələrə tibbi xidmət pulsuzdur. Əsas peyvəndlər və immunizasiya proqramları dövlət tərəfindən pulsuz həyat keçirilir. Psixi sağlamlıq xidmətləri dövlət səhiyyə müəssisələri tərəfindən göstərilən xidmətlərdir və vətəndaşlara psixi sağlamlıq problemləri ilə bağlı kömək etmək məqsədi daşıyır. Lakin bununla yanaşı ölkədə könüllü tibbi sığorta təklif edən özəl sığorta şirkətləri də mövcuddur.

Gürcüstan tibbi sığorta sistemi ilə Azərbaycan tibbi sığorta sistemini müqayisə etdiyimizdə Azərbaycanda artıq bütün əhalinin icbari tibbi sığorta ilə təmin olunduğunu görürük. Həyat sığortası ilə yanaşı Tibbi sığorta əhalinin istər stasionar, istərsə də ambulator ehtiyaclarını qarşılayır. Özəl şirkətlərdə işləyən işçilərinin tibbi ehtiyacları işəgötürən şirkət tərəfindən qarşılır və bu icbari xarakter daşıyır.

Günəl Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Şəki filialı
gunelaliyeva0492@gmail.com
Əlican İsmayılov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Şəki filialı
elicanismayilov@hotmail.com

YENİ NƏSİL KOMPÜTERLƏR: TEKNOLOGİYA GƏLƏCƏYƏ YOL AÇIR

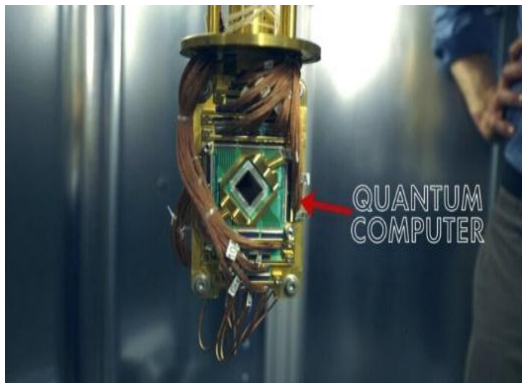
Açar sözlər: *texnologiya, yeni nəsil kompüterlər, informasiya, təhlil etmə, avtomatlaşma*

Keywords: *technology, new generation computers, information, analysis, automation*

Günümüzün sürətlə dəyişən texnologiya dünyasında, yeni nəsil kompüterlər, informasiya işləmə, təhlil etmə və əməliyyat etmə bacarıqlarının səviyyəsini təxminən təkcə bir neçə ildə artıraraq, insanların həyatında dəyişikliklər yaratmaqda böyük rola sahib olur. Bu məqalədə, yeni nəsil kompüterlər haqqında ən son inkişafı, texnoloji sürətləri və bunların gələcəkdəki təsirlərini araşdıracağıq.

“Kvantum (Kvant) Kompüterlər”:

Kvantum kompüterlər, son dövrdə ən çox maraqlı və potensial rəqabətlərdən birini təşkil edir. Onlar, klassik kompüterlərdən daha böyük və kompleks problemləri daha sürətli həll edə bilir. Kvantum bitləri və superpozisiya prinsipləri istifadə edən bu kompüterlər, materiallar, tibb, kriptografiya və digər sahələrdə ən böyük problemlərin həllində köməkçi ola bilər.



“Sürüşməsiz İnteqrallar (SoC):”

Sürüşməsiz inteqrallar, kifayət qədər güclü və effektiv kompüter sistemi yaratmaq üçün bütün əməliyyatları bir çipə salan bir texnologiya nümunəsidir. Bu, kompüter sistemlərini daha kiçik, enerji sərf edən və mobil əməliyyat sistemlərinin inkişafı üçün çox yararlıdır. Sürüşməsiz inteqralların çox tərkibində olması, bu texnologiyaların daha da əlçatanlığını göstərir.



“Supermiqyaslı Kompüterlər:”

Supermiqyaslı kompüterlər, kosmik tədqiqatdan riyazi təhlilə və hətta həyatın quruluşundan danışmağa qədər çox müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Bu sistemlər, klassik kompüterlərdən çox daha yüksək performans və işləmə sürəti təmin edir. Onlar, kriptografiya kalkulyasiyalarından başlayaraq, aeroqərb kosmik tədqiqatları üçün köməkçi olur.



“Sürətli Nəşriyyat və İnternet Əlaqəsi:”

Yeni nəsil kompüterlərin ən böyük təsirlərindən biri də informasiyanın sürətli nəşriyyatı və insanların bir-biri ilə daha da əlaqəli olmasıdır. Yeni nəsil kompüterlər, birləşdirilmiş texnologiya və inteqrasiyanı möhkəmləndirir. Bu, insanların dünyanı daha da böyük və faydalı bir şəkildə tədqiq etmələrinə kömək edir.

“Rəqabət Üçün Texnologiya”:

Yeni nəsil kompüterlər dünyanın fərqli sahələrində məsuliyyət sahibi olacaq yeni vəziyyətlər yaradır. Texnoloji sürətlər artdıqca, onlar iş sahələrində, maliyyədə, elmi

tədqiqatda və daha bir çox sahədə rəqabəti artıracaq. Yeni nəsil kompüterlər, informasiya işləmə və texnoloji təhlil sahəsində çox dəyişən və hər zaman inkişaf edən bir layihədir. Onların potensialı, informasiya cəmiyyəti üçün daha çox imkan yaratmaq və problemləri daha sürətli həll etmək üçün böyük ümidlər yaradır. Bu səbəbdən, yeni nəsil kompüterlər və onların gələcəkdəki inkişafı bəzi tədbirləri gözləyir və texnoloji inkişafda ən müstəsna texnologiya sahələrindən birini təşkil edir.

“Güclü İncələmə və Təhlil Bacarıqları”:

Yeni nəsil kompüterlər, müxtəlif sahələrdə təhlil və inkişaf etmək üçün böyük potensiala sahibdir. Tibbdə, genom sekvensləşdirmədə və xəstəliklərin tədqiq edilməsində daha effektiv və sürətli tədqiqatlar aparılmasına kömək edə bilərlər. Marketing və iş dünyasında, istehsal, satış və müştəri yekunları üçün istifadə edilən texnologiyalar daha da sürətli və effektiv bir şəkildə təhlil edilə bilər. Bu, şirkətlərə daha yüksək gəlir və yaxşı müştəri xidməti təmin etmək imkanı yaradır.

“İşin Avtomatlaşdırılması”:

Yeni nəsil kompüterlər, işin avtomatlaşdırılması sahəsində də böyük bir rol oynayır. Bu, əməliyyatları daha sürətli və səhv olmadan yerinə yetirir. İş yerində və bir çox sahədə, robotlar və texnoloji işçilər insan əməyinin yerinə yetirilməsində köməkçi rol oynayır.

“Mobil Avadanlıqlar”:

Yeni nəsil kompüterlər, daha kiçik, daha yüngül və daha mobil avadanlıqların inkişafına səbəb olur. Bu, istifadəçilərə hər yerdə və hər zaman informasiyaya çatmağa imkan verir. Ağıllı telefonlar, tablet kompüterlər və digər mobil cihazlar, daha çox fəaliyyət sahələrini işğal etmək üçün daha böyük potensial göstərir.

“Təhlil və İnkişaf İşləri üçün Texnologiya”:

İnformasiya təhlil və inkişaf sahələrində, yeni nəsillə kompüterlər ən böyük möhkəm lərə sahibdir. Onlar, kompleks problemləri daha sürətli həll edir və hər hansı bir sahədə təhlil etmək üçün qüvvətli alqoritmlər və maşın öyrənmə texnologiyalarını istifadə edirlər. Bu, həm elmi tədqiqatda, həm də müxtəlif sahələrdə faydalıdır.

Yeni nəsillə kompüterlər texnoloji dünyasının inkişafında aparıcı bir rol oynayır. Onlar, informasiya işləmə və təhlil sahəsində daha sürətli və daha inkişaf etmiş bir dünyanın inkişafına kömək edir. Bu kompüterlərin potensialı hələ tam olaraq tam açıqlanmayıb, amma onların insanların həyatını və işini dəyişdirmək üçün böyük bir potensiala sahib olduğu açıqdır. Bu səbəbdən, yeni nəsillə kompüterlərin inkişafını nəzərə alaraq texnoloji inkişafın parlaq gələcəyini gözləyirik.

Famil Mədətov
Bakı, Azərbaycan
familmatatov11@gmail.com

FUAD KÖPRÜLÜNÜN XALQ HEKAYƏÇİLİYİ İLƏ BAĞLI GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: F.Köprülü, xalq hekayələri, məddahlıq, lətifə, tədqiqatlar, ozan, folklor

Keywords: F.Koprulu, folk stories, praise, anecdote, studies, ozan, folklore

Məlumdur ki, F.Köprülü xalq hekayəçiliyi sahəsində də ilk sistemli tədqiqatların müəllifidir. Xalq təfəkkürünün və ictimai şüurunun formalaşmasında, böyük bir toplumun bədii zövqünün təkmilləşməsində mühüm bir səhifə təşkil edən xalq hekayəçiliyi – məddahlıq nədənsə uzun müddət tədqiqatçıların diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır.

Bir tədqiqatçı kimi, F.Köprülü yaxşı bilirdi ki, bu sahə həddindən artıq geniş və əhatəlidir. Alim bu tipli tədqiqatların yazılma zərurəti, başlıca məqsəd və vəzifələri barədə “Məddahlıq” adlı məqaləsində belə açıqlama verir: “*Bu məqalədə məddahlığın əski türk həyatında ərəb və əcəmlərdə özünü necə göstərdiyini qısa bir şəkildə anlatdıqdan sonra Anadolu türkləri arasında bunun nə kimi tanınmış şəxsiyyətlər yetişdiyini təbii ki, əlimizdəki sənədlərin yetərliyi nisbətində izah etməyə çalışacağıq*” (Köprülü, 2021).

Alim xalq hekayələrinin qaynaqlarının üç mənbədən gəldiyini göstərir; A) Əski türk ənənələrindən gələn mövzular; yəni xalq masallarından və əsasən də yerli günlük həyatdan alınmış hadisələr və ya uzun zaman müddətində dini-əfsanəvi

rəvayət səciyyəsi daşıyan mahiyyət daşımaqla; B) İslam adət-ənənələrindən keçmiş dini mövzular; C) İran ənənəsindən keçən, çox zaman dini olmayan və bəzən də zahirən islami rəngə boyanmış mövzular. Buraya eyni zamanda İran vasitəsilə keçmiş hind mövzularını da daxil etmək olar (Köprülü, 1989: 366).

İlk olaraq xalq hekayəçiliyi adlandırılan məddahlıq ərəblərdə “kissas” və Əcəmlərdə “kissahan” adlandırılmışdır. F.Köprülü türklərdə islam dininin yayılmasına qədər bu işi ozanların gördüyünü israrla vurğulayırdı. Daha sonralar o, həmin işi saz şairlərinin gördüyünü qeyd edir. Ümumiyyətlə, tarixi mənbələr əsasında məddahın qissəxanla əvəzlənməsini araşdıran F.Köprülü yazır: *“Mövzularında tamamilə dini bir qayə təqib edən bu məddahlar daha sonra dindən kənar mövzularla da məşğul olmağa başladıklarından bunlara qissəxan adı verilməyə başladı. Bu qissələrin bir çoxu mövzularını şahnamələrdən aldıkları üçün bunlar şahnaməxan ləqəbi ilə tanınırdılar”* (Köprülü, 1989: 367-368).

F.Köprülünün xalq hekayəçiliyinin ilkin qaynaqları kimi folklor nümunələrinə, xüsusən aşiq sənətinə əhəmiyyətli dərəcədə yer ayırması bədii mətn və ifa-repertuar münasibətlərindəki səciyyəvi məqamlara aydınlıq gətirilməsi baxımından da böyük önəm daşıyır. F.Köprülünün şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatları içərisində mühüm əhəmiyyətə malik əsərlərindən bir də *“Nəsreddin Hoca”* kitabıdır. Bütün türk dünyasında ilk dəfə olaraq Nəsreddin Xocaya həsr olunmuş elmi əsərdir. 1918-ci ildə nəşr olunmuş bu kitab zamanında olduğu kimi, müasir dövrdə də öz aktuallığını, mükəmməlliyini qoruyub saxlamaqdadır ki, bu da bir neçə səbəblə əlaqədardır. Əvvəla uzun əsrlərdən bəri nəsillərdən nəsillərə şifahi yolla keçib gələn Molla Nəsreddin lətifələri

əxlaqi-didaktik, tərbiyəvi fikirlərin yumor vasitəsi ilə ifadəsidir. Digər tərəfdən, belə gözəl sənət incilərinin hafizələrdən yazıya köçürülərək əbədiləşməsinə imkan yaratmışdır. Bu kitabın bir özəlliyi də ondan ibarətdir ki, buradakı lətifələr F.Köprülü tərəfindən nəzmə çəkilmişdir. Bu isə əzbərləmə prosesində uşaqların həmin lətifələrin dərin qatlarına nüfuz etməsinə imkan yaratmışdır (Köprülü 2004). Burada həmçinin onu da qeyd etməliyik ki, F.Köprülü folklor yaradıcılığı nəticəsində sonradan yaranmış, Molla Nəsrəddinlə əlaqələndirilmiş əhvalatların onun tarixi kimliyinə çıxılmasını həqiqətə uyğun saymır. Məlumdur ki, xalqın incə zarafat mənalı deyimləri simvol şəxsiyyət halına gəlmiş Molla Nəsrəddinə aid edilməsi uzun illər davam edən bir proses halını almışdır. Bu da Molla Nəsrəddinin tarixi kimliyi ilə əfsanəviləşmiş şəxsiyyəti arasındakı fərqlərin artmasına səbəb olmuşdur. Bu kimi məsələlər ətrafında ciddi araşdırmalar aparan F.Köprülü vaxtilə “Letaf-i Hoca Nasreddin”, “Mecmua-i Letaf”, “İstanbulda bir kış” kimi risalələr yazan Təvfiq bəyin Molla Nəsrəddinin adına çıxılmış lətifələr əsasında bu folklor qəhrəmanının kimliyini araşdırmaq kimi fikirlərini təkzib edir və alimin gəldiyi bu yalın qənaətlərin kökündə Övliya Çələbinin tarixi qeydlərinin dayandığını göstərir.

F.Köprülü xalq hekayəçiliyinin tədqiqinin aktuallığını yaxşı dərk edən bir alim kimi bütün fəaliyyəti boyu bu sahənin ən aktual bir istiqamət kimi önə çəkilməsi zərurətini qeyd etmiş, özünün araşdırmaları ilə xalq hekayəçiliyinə misilsiz töhfələr vermişdir. Onun özünün də haqlı olaraq vurğuladığı kimi, xalq hekayəçiliyi sahəsində atılan ilk addımlar daha sonra bu istiqamətdə aparılacaq araşdırmalar üçün təməl rolunu oynamış, yeni tədqiqatların meydana gəlməsi üçün stimullaşdırıcı zəmin yaratmışdır.

Ədəbiyyat

1. Köprülü, F.M. (2021). Meddahlık, 26 yanvar. URL: <http://ekultursanat.com/kisakisa/eser-2959-Meddahlik-Mehmet-Fuat-Koprulu>
2. Köprülü, F. (1989). Ədəbiyyatşünaslıq: 2 cildə. İstanbul: Ötükən, 1 c., 470 s.
3. Köprülü, F. (2004). Molla Nəsrəddin. Ankara: Akçağ yayınları, 192 s.

Aygün Musayeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Şəki filialı
aygun.musayeva-88@mail.ru

İNSAN KAPİTALININ FORMALAŞMASINDA TƏHSİLİN ROLU

***Açar sözlər:** insan kapitalı, təhsil sistemi, davamlı inkişaf, təhsil üzrə milli strategiya, insan resursları*

***Keywords:** human capital, the education system, sustainable development, national strategy on education, human resources*

Bu gün Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran strateji vəzifələrdən biri də sosial-iqtisadi həyatın modernləşdirilməsi, beynəlxalq təcrübə və elmi innovasiyaların uğurlu tətbiqidir. Qeyd olunan məsələlərin həlli, ilk növbədə, insan kapitalının inkişafını, insanların müasir bilik və bacarıqlara yiyələnməsini tələb edir. Bu səbəbdən son illərdə ölkəmizdə insan kapitalının inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Çünki müasir dövrdə dövlətlərin inkişaf səviyyəsi insan kapitalından daha çox asılıdır. Təsədüfi deyil ki, BMT-nin «Minilliyin İnkişaf Məqsədləri» proqramında davamlı inkişafın təmin edilməsi üçün müəyyən edilmiş 8 prioritet məqsədin əksəriyyəti insan kapitalının inkişafı ilə bağlıdır. İnsan kapitalının inkişafı Azərbaycan üçün də prioritet olub, ölkənin təhsil sisteminin ümdə vəzifəsidir. İqtisadi artım templəri innovasiya proseslərinin sürətli gedişatı ilə müəyyən olunur ki, bu da, öz növbəsində, bəzi amillərdən asılıdır. Bu amillərə elm və texnologiyanın prioritet istiqamətlərinin inkişafı, müəssisə

və təşkilatların bütün səviyyələrində çalışan işçilərin innovativyönümlülüyü, eləcə də rəqabətqabiliyyətli, mütərəqqi vasitələrin istifadəsi və s. aiddir. Hazırda elmi nöqteyi-nəzərdən daha populyar olan insan kapitalı cəmiyyətin təbii ehtiyatları və sərvətlərindən də daha böyük əhəmiyyət kəsb edən ən qiymətli resursdur.

İnsan kapitalının formalaşmasında təhsil həlledici rola malikdir. Bu gün təhsil əmək bazarında təsərrüfat subyektinin uğurunun, ölkənin iqtisadi artımının və elmi-texniki potensialın artırılmasının mühüm amilidir (Muradov, 2004: 656). Təhsil insanlara texnologiyaları çevik mənimsəmək, əmək bazarında layiqli yer tutmaq, ömür boyu təhsil prosesinə qoşulmaq, sağlam həyat tərzini, ətraf mühitə münasibətdə düzgün mövqe seçmək kimi mühüm həyati keyfiyyətlər verir. Sosial-iqtisadi həyatın müasirləşdirilməsində təhsilin rolu təkcə təhsilalanın qazandığı bilik və bacarıqların iqtisadi amilə çevrilməsi ilə məhdudlaşmır. Təhsil prosesində əldə olunan bilik və bacarıqlar, həmçinin etik norma və dəyərlər hər bir təhsilalanın cəmiyyətin layiqli üzvü olması üçün lazımı şərait yaradır, onu biliyi və etik davranışı sayəsində nümunəvi vətəndaşa çevirir. Təhsil üzrə milli strategiyanın perspektiv məqsədi ölkədə səriştəli təhsilverənlərə, yeni texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə qabaqcıl dünya ölkələri sırasında önəmli mövqe tutan təhsil sistemini yaratmaqdır (2). Azərbaycanın təhsil sisteminin iqtisadi cəhətdən dayanıqlı və dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin standartlarına uyğun olması strategiyanın əsas hədəflərindəndir. Strategiyanın reallaşdırılması təhsilin məzmunu, kadr hazırlığı, təhsili idarəetmə sistemi və təhsil infrastrukturunun qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə və Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasına uyğun yenidən

qurulmasına imkan verərək, ölkədə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın bərqərar olmasını, informasiya cəmiyyətinin təşəkkülünü və ölkənin davamlı inkişafını təmin edəcəkdir (3). Beləliklə, insanların həyatlarındakı uğuru təhsil ilə bağlamaq mümkündür. Bu da ona əsas verir ki, ölkəmizdə ali və orta təhsil alanların sayı, eləcə də xarici ölkələrdə təhsil alanların sayı ildən-ilə artmaqdadır. Bu artım cavan nəslin peşə yüksəlişinə, yüksək hazırlığına dəlalət edir. Sözsüz ki, təhsilin keyfiyyəti bizim milli perspektivlərə birbaşa təsir edir.

Qloballaşma ölkələr arasındakı əlaqələri genişləndirir və bunun nəticəsi olaraq təhsil sistemlərinin fəaliyyət və effektivliyinin müqayisəsinə maraq artır. Bundan əlavə, regional və qlobal dəyər zəncirində ölkələr arasında rəqabətin artması yüksəkixtisaslı işçi qüvvəsinə tələbat yaradır. Qlobal innovasiya iqtisadiyyatı şəraitində belə işçi qüvvəsi olan ölkələr üstünlüyə malik olur. Həmçinin, qlobal iqtisadi mühit fundamental iqtisadi bacarıqlara diqqəti artırmışdır. Bir sıra ölkələrdə qlobal iqtisadi qeyri-müəyyənliyin təsiri nəticəsində biznesə etimad zəifləmiş, iş yerlərinin sayı azalmışdır. İşsizlik səviyyəsinin yüksək olmasına baxmayaraq, istedadlı işçi qüvvəsinin çatışmazlığı təhsil sistemi ilə əmək bazarının tələbləri arasındakı uyğunsuzluğun nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Qeyd edilənlərlə yanaşı, müasir peşə təhsilində əsas trendlərdən biri də peşə təhsili məzunlarına sahibkarlıq bacarıqlarının aşılması, bununla da onların öz yeni iş yerlərini yaratmağa həvəsləndirilməsidir. Əmək bazarının tələblərinə uyğun kadr hazırlayan peşə təhsili sisteminin yaradılması inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikası insan kapitalının inkişaf etdirilməsini təhsil siyasətinin əsas qayəsi hesab etməklə yanaşı, digər imkanlardan da faydalanmağa

çalışır. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında insan kapitalının inkişafı üzrə strateji sənədlərdə əsas prioritetlər kifayət qədər konkret və müasir tələblər nəzərə alınmaqla hazırlanmış, bu sahədə beynəlxalq təcrübədən istifadə edilmişdir. Növbəti mərhələdə müvafiq yol xəritələrinin və strategiyaların icra planı nəzərdə tutulduğu istiqamətdə və tempdə həyata keçirilməlidir. Bu işin səmərəli olması üçün zəruri səviyyədə maliyyələşməsi vacibdir. Çünki insan kapitalının formalaşması kimi ümummilli əhəmiyyət daşıyan sosial-iqtisadi məsələlər kifayət qədər maliyyə vəsaiti tələb edir. Bu proseslərin mərhələlər üzrə məqsədə nə dərəcədə yaxınlaşdığını müəyyən etmək və ehtiyac olduqca prosesləri korreksiya etmək zəruridir.

Ədəbiyyat

1. Muradov, Ş.M. (2004). İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 656 s.
2. «Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası». <http://www.president.az/articles/9779>.
3. «Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış» İnkişaf Konsepsiyası (2013). http://www.president.az/files/future_az.pdf.

Pərvanə Qasimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
parvanagasimova74@gmail.com

DİL ÖYRƏNMƏ: İKİNCİ DİL ÖYRƏNMƏ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Açar sözlər: *ikinci dil öyrənmə, tədqiqat, tədris metodları, motivasiya, müstəqil öyrənmə*

Keywords: *second language learning, research, teaching methods, motivation, independent learning*

İkinci dil öyrənmək fərdlərin həyatlarının müxtəlif dövrlərində qarşılaşdıqları bir prosesdir. Bu proses birinci dildən (ana dilindən) başqa bir və ya bir neçə xarici dilin öyrənilməsinə əhatə edir.

İkinci dil öyrənmə prosesinin başa düşülməsi dil təhsili sahəsində mühüm tədqiqat mövzudur. Bu məqsədlə bir çox dilçi və psixoloqlar ikinci dil öyrənmə nəzəriyyələrini inkişaf etdirmişlər.

1. Davranışçı nəzəriyyələr

Behaviorist nəzəriyyələr dil öyrənmənin xarici stimullara və mükafatlara əsaslandığını iddia edir. Bu nəzəriyyələrə görə, insan yeni bir dil öyrənmək üçün ətraf mühit faktorları və mükafat sistemi vacibdir (Əsgərov, 2011: 34).

2. Koqnitiv Nəzəriyyələr

Koqnitiv nəzəriyyələr dil öyrənmənin daxili psixi proseslərə əsaslandığını vurğulayır. Bu nəzəriyyələrə görə, dilin öyrənilməsi informasiyanın emalı, saxlanması və yadda saxlanması proseslərinə əsaslanır (Axundov, 2006: 34).

3. Sosial interaksionist nəzəriyyələr

Sosial interaksionist nəzəriyyələr dil öyrənmənin sosial qarşılıqlı təsirlərlə formalaşdığını vurğulayır.

4. Dil əldə etmə nəzəriyyələri

Dilin mənimsənilməsi nəzəriyyələri dilin öyrənilməsi prosesini birinci dilin öyrənilməsi prosesi ilə müqayisə edir. Bu nəzəriyyələrə görə, ikinci dili öyrənmək birinci dilin təbii inkişafı kimi daxili prosesdir (Əsgərov, 2005: 23).

5. Dil Öyrənmə Strategiyaları

Dil öyrənmə nəzəriyyələri tələbələrin ikinci dili öyrənməkə istifadə edə biləcəyi müxtəlif strategiyaları da nəzərə alır. Dil öyrənmə strategiyaları tələbələrin lüğəti öyrənməkdə, qrammatik qaydaları anlamaqda necə daha effektiv ola biləcəyini araşdırır (Əsgərov, 2006: 113).

Nəticədə, ikinci dil öyrənmə nəzəriyyələri dilin öyrənilməsi prosesini başa düşmək və təkmilləşdirmək söylərini dəstəkləyən mühüm alətlərdir. İkinci dil öyrənmə nəzəriyyələri dil müəllimlərinə və tələbələrə daha yaxşı dil öyrənmə təcrübəsi təqdim etmək və dilin mədəni və kommunikativ zənginliyinin daha yaxşı başa düşülməsinə töhfə vermək məqsədi daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov, M.B. (2011). Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: "Elm və Təhsil", 305 s.
2. Axundov, A. (2006). Ümumi dilçilik. Bakı: "Şərq Qərb", 280 s.
3. Əsgərov, M.B., Leontyevin, A.A. (2005). "Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsi". AMEA Dilçilik İnstitutunun elmi toplusu. Dilçilik məsələləri 3(4). Bakı.
4. Əsgərov, M.B. (2006). Dil və dərkətmədə qarşılıqlı əksolunmalar. Elmi axtarışlar, AMEA Folklor İnstitutunun elmi toplusu, 15-ci buraxılış. Bakı: "Səda", s.111-115.

Günəl Vahabzadə
S.C.Pişəvəri adına
Respublika Humanitar Fənlər Gimnaziyası
gunel.vahabzade1@mail.ru

AZƏRBAYCAN MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏMAYÜL SİNİFLƏRİNİN TƏŞKİLİ

Açar sözlər: təhsil, təmayül, sinif, şagird
Keywords: education, tendency, class, pupil

Təhsil fərdlərə bilik, bacarıq, dəyərlər, normalar və mədəni anlayış və bu proses nəticəsində əldə edilən bilik və bacarıqları təmin etməyi qarşısına məqsəd qoyan prosesdir. Təhsil ümumiyyətlə öyrənmə prosesini əhatə edir və bu prosesin sonunda insanın bilik və bacarıq səviyyəsi yüksəlir. Təhsil fərdlərin şəxsi inkişafına töhfə vermək, onların sosial inteqrasiyasını dəstəkləmək və daha geniş sosial, mədəni və iqtisadi çərçivəyə daxil edilməsini asanlaşdırmaq üçün həyata keçirilir. Təhsil adətən məktəb və digər təhsil müəssisələri vasitəsilə həyata keçirilir, lakin eyni zamanda ömürlük bir proses hesab olunur. Onun əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir:

Öyrənmə: Təhsil prosesi zamanı fərd yeni məlumatları dərk etmək, tətbiq etmək və mənimsəmək prosesini yaşayır. Öyrənmə insana mövcud bilik və təcrübələri genişləndirməyə və inkişaf etdirməyə imkan verir.

Tədris: Təhsil müəssisələri və müəllimlər bilik, bacarıq və dəyərləri fərdlərə ötürürlər. Tədris prosesi tələbələrə mövzuları anlamağa və öyrənməyə kömək edir.

Qurumlar və proqramlar: Təhsil müəssisələri (məktəblər, universitetlər, peşə təhsili mərkəzləri) və təlim proqramları

tələbələrə strukturlaşdırılmış öyrənmə təcrübəsi təqdim edir. Proqramlar tələbələrə müəyyən bir kurikulumla əməl etməyə imkan verir (1).

Dəyərlər və normalar: Təhsil təkcə bilik və bacarıqları təmin etmir, həm də cəmiyyətin dəyər və normaları haqqında məlumatlılığın inkişafına töhfə verir. Təlim etika və sosial məsuliyyət məsələlərini də əhatə edə bilər.

Təhsil fərdlərə karyeralarını inkişaf etdirməyə, icmalarına töhfə verməyə və şəxsi inkişafı dəstəkləməyə kömək edir. Bundan əlavə, təhsil sosial inkişafı təşviq edən bir vasitə hesab olunur. Cəmiyyətlərin təhsil səviyyəsi ümumiyyətlə iqtisadi artım, işçi qüvvəsinin bacarıqları və sosial rifah səviyyəsi ilə birbaşa bağlıdır. Bilik ötürmək və insanlara dünyanı daha yaxşı anlamağa kömək etmək funksiyasından əlavə, təhsil fərdlərə düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə və problemləri həll etməyə kömək edən bir vasitədir. Azərbaycan Respublikasında ümumi orta məktəb təhsili üç pillədən - ibtidai, ümumi orta və tam orta təhsildən ibarətdir və ümumi orta məktəb təhsili altı yaşdan başlanır. Ümumi orta məktəb təhsili müvafiq təhsil proqramları (kurrikulları) əsasında həyata keçirilir. Ölkədə ümumi orta məktəb təhsili əsasən ümumtəhsil məktəblərində, xüsusi təmayüllü təhsil müəssisələrində, gimnaziya, lisey, ilk və orta peşə-ixtisas məktəblərində, habelə kollec və ali təhsil müəssisələrinin nəzdində yaradılan məktəblərdə həyata keçirilir. Cəmiyyətin tərəqqisində təhsil əsas rol oynayır. Bununla belə, hər bir şagirdin fərqli öyrənmə tərzini, maraqları və imkanları var. Ona görə də vahid təhsil modeli hər şagirdi qane etmir. Təmayül siniflərinin təşkili şagirdlərin xüsusi ehtiyaclarını və qabiliyyətlərini qarşılamaq üçün hazırlanmış bir yanaşmadır. Bu yazıda biz təmayül siniflərinin təşkili və əhəmiyyətindən danışacağıq (2).

“Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il 29 mart tarixli 1532-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 may tarixli 711 nömrəli Fərmanının 1.1.5-ci yarımbəndinin icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti **qərarı ilə tanış olaq.**

1. “Dövlət ümumi təhsil müəssisəsində siniflər üzrə şagird sıxlığı normaları” təsdiq edilsin (əlavə olunur).

2. Bu Qərar 2020/2021-ci tədris ilindən tətbiq edilir.

1. Bu Normalar “Ümumi təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 12.8-ci maddəsinə uyğun olaraq sinif otağının bir şagird üçün müəyyən edilmiş sahə normativi nəzərə alınmaqla hazırlanmışdır.

2. Dövlət ümumi təhsil müəssisəsində ibtidai (I-IV siniflər), ümumi orta (V-IX siniflər) və tam orta (X-XI siniflər) təhsil səviyyələri üzrə siniflər (təmayül siniflər istisna olmaqla) şagirdlərin sayı 20 nəfərdən az olmamaqla təşkil edilir.

3. Dövlət ümumi təhsil müəssisəsi üzrə bir sinifdə şagirdlərin ümumi sayı 20 nəfərə çatmadıqda, sinif mövcud şagird sayı ilə təşkil (bu Normaların 4-cü hissəsi ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla) edilir.

4. İbtidai təhsil səviyyəsinin bir sinfində şagird sayı 10 nəfərdən az olduqda, həmin sinif ibtidai təhsil səviyyəsinin şagird sayı 10 nəfərdən az olan digər bir sinfi ilə birləşdirilərək komplekt siniflər təşkil olunur. Komplekt siniflər şagird sayı 18 nəfərdən çox olmamaqla təşkil edilir.

5. Eyni bir sinifdə şagirdlərin sayı 30 nəfərdən çox olduqda və ya şagirdlərin bir sinifdə tədrisinə sinif otağının ölçüsü imkan vermədikdə, həmin sinif üzrə ikinci paralel sinif təşkil edilir.

6. Tədris ilinin birinci yarısında hər hansı bir səbəbdən sinifdə şagirdlərin sayı 3 nəfərdən çox azaldıqda və ya artdıqda, sinif bu Normalarla müəyyən edilmiş say həddində birləşdirilir və ya paralel sinif təşkil edilir.

7. Tədris ilinin birinci yarısında sinifdə şagirdlərin sayının azalması tədris planı ilə müəyyən edilmiş müvafiq fənlərin tədrisində sinfin iki qrupa bölünməsinə məhdudiyət yaratmır.

8. Tam orta təhsil səviyyəsində təmayül siniflər 15 nəfərdən az və 20 nəfərdən çox olmamaqla təşkil edilir. Eyni təmayül sinfində şagirdlərin sayı 20 nəfərdən çox olduqda paralel siniflər təşkil edilir. Tədris ili ərzində təmayül sinfində şagird sayının azalması bu sinfin həmin və ya növbəti tədris ilində fəaliyyətinin davam etdirilməsinə, həmçinin tədris planı ilə müəyyən edilmiş müvafiq fənlərin tədrisində iki qrupa bölünməsinə məhdudiyət yaratmır. Təmayül siniflərinin təşkili şagirdlərin maraqlarına, bacarıqlarına və ehtiyaclarına əsaslanan fərdi təhsil təmin etmək məqsədi daşıyır. Hər bir şagird unikaldır və təmayül sinifləri bu unikallığı qəbul edir. Bu siniflər şagirdlərin öyrənmə təcrübələrini daha fərdiləşdirir. Ənənəvi sinif otaqlarında olduğu kimi vahid proqrama sadıq qalmaq əvəzinə, şagirdlərə ehtiyaclarına uyğun olaraq differensiallaşdırılmış tədris planı təklif edirlər (3).

Təmayül siniflərində dərslərin təşkili:

Təmayül siniflərinin təşkili diqqətlə planlaşdırılmış proses tələb edir. Bu prosesin əsas elementləri bunlardır:

Şagirdlərin qiymətləndirilməsi: təmayül sinifləri yaradılarkən şagirdlərin maraqlarının, qabiliyyətlərinin və öyrənmə üsullarının hərtərəfli qiymətləndirilməsi aparılmalıdır. Bu, şagirdlərin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etmək üçün vacib addımdır.

Fərdiləşdirilmiş proqramlar: şagirdlər qiymətləndirmələrinə əsasən, hər bir şagirdlər üçün fərdiləşdirilmiş təlim proqramı yaradılır. Bu proqramlar şagirdlərin maraqlarını və güclü tərəflərini vurğulayır. O, həmçinin zəif cəhətləri yaxşılaşdırmaq üçün imkanlar təqdim edir.

Müəllimin rolu: Təmayül siniflərinin tədrisinin həyata keçirildiyi sinif otaqlarında müəllimlər daha çox şagirdlərin öyrənmə ehtiyaclarına diqqət yetirirlər. Onlar daha çox rəhbərlik və dəstək verirlər. Onlar şagirdlərin maraqlarına uyğun materiallar və resurslar təklif edirlər.

Əməkdaşlıq və Ünsiyyət: şagirdlərin arasında əməkdaşlığı və ünsiyyəti təşviq edir. Qrup layihələri və müzakirələr şagirdlərə bir-birindən öyrənməyə imkan verir. Eyni zamanda şagird-müəllim və şagird-valideyn ünsiyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir (4).

Təmayül siniflərinin üstünlükləri: motivasiyanın artırılması: şagirdlər maraqlandıqları mövzuları öyrənərkən daha çox motivasiyaya malikdirlər.

Fərdi ehtiyacların qarşılınması: hər bir şagirdin fərdi öyrənmə ehtiyacları qarşılır, uğur şansını artırır.

Tələbə mərkəzli təhsil: təhsil şagirdin mərkəzindədir və şagird təlim prosesində fəal iştirak edir.

Müxtəliflik və çeviklik: təmayül sinifləri müxtəlif öyrənmə üsullarına və sürətlərinə uyğun təhsil verir.

Hər bir şagird unikal olduğu üçün təhsil sistemi üçün hər bir şagirdi qane etmək çətin məsələdir. Təmayül sinifləri xüsusi ehtiyac və maraqlarını nəzərə alaraq təhsili daha fərdiləşdirir. Bu, şagirdlərin uğurlarını artırır, motivasiyalarını artırır və onları gələcəyə daha yaxşı hazırlayır. Təhsildə daha çox özəlləşdirmə və təmayülləşmənin daha geniş tətbiqi təhsil sistemlərinin gələcəyi üçün perspektivli addımdır.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/45253>
2. <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2015/26/15.htm>
3. <http://portal.edu.az/>
4. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1662819>

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Məmmədhüseyn Hüseynov
Lənkəran Dövlət Universiteti
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru
UOT 581.6: 615 + 575.24
mamed.h@mail.ru

**ÇAY BİTKİSİNİN (*CAMELLIA SINENSIS L.*)
MÜXTƏLİF SORT VƏ FORMALARININ GENETİK
MÜXTƏLİFLİYİNİN QIYMƏTLƏDRİLMƏSİ**

Açar sözlər: *camellia sinensis (L.)*, *genetik marker*, *genetic müxtəliflik*, *genotip*, *polimorfizm*

Keywords: *camellia sinensis (L.)*, *genetic marker*, *genetic diversity*, *genotype*, *polymorphism*

Məqalədə Lənkəran-Astara bölgəsində becərilən çay bitkisinin (*Camellia sinensis (L.) Kuntze*) genetik markerlərdən istifadə edilərək genetik müxtəlifliyi öyrənilmiş və onların genofondu tədqiq olunmuşdur. Bu tədqiqatda RAPD markerləri ilə filogenetik analizlər göstərdi ki, genom səviyyəsində çay genotipləri arasında yüksək genetik diferensiasiya var. Nəticələr bölgədə becərilən çay genotiplərinin genetik müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi üçün elmi əsasların yaradılması üçün faydalıdır.

Çay (*Camellia sinensis L.*) dünyanın ən geniş yayılan alkoqolsuz içkilərindən biridir və dünya əhalisinin təxminən 70%-i tərəfindən tərəvətləndirici dadı, cazibədar ətri, müalicəvi

effekti və yumşaldıcı xüsusiyyətlərinə görə istifadə olunur (Botstein, 1980: 318). Çay yüksək heterozigotluluğa malik olan, mühitin dəyişkən şəraitinə yüksək həssaslıq göstərən bir bitkidir (Shikhseyidova, 2015: 216). Azərbaycanın rütubətli subtropiklərində çayın Çin növmüxtəlifliyi becərilir. Çin növmüxtəlifliyinin yarpaqları orta irilikdə hamar ayalı, kolu 3-4 m hündürlükdə, sıx şaxəsli, yarım qol-budaqlı bitkidir (Bandyopadhyay, 2011: 27). Genetik müxtəlifliyin müəyyən edilməsi morfoloji, biokimyəvi və molekulyar tipli məlumatlara əsaslanıla bilər (Mohammadi, 2003: 1241).

Tədqiqat işimizdə məqsəd Lənkəran - Astara bölgəsində becərilən çay bitkisinin (*Camellia sinensis* (L.) Kuntze) müəyyən sort və formalarının genetik müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsidir. İlk dəfə Lənkəran-Astara bölgəsinə introduksiya olunmuş, xarici mühit amillərinin təsirinə həssas olan çay bitkisinin (*Camellia sinensis* (L.) Kuntze) müxtəlif sort, forma və klonların genetik müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi üçün RAPD markerlərindən istifadə edilmişdir (Karak, 2010: 2241). Tədqiqatlar Lənkəran-Astara bölgəsində Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Meyvəçilik və Çayçılıq Elmi tədqiqat İnstitutunun Lənkəran çay filialının təcrübə sahəsində becərilən Faq-11, Faq-13, Faq-14, Faq-15, Faq-18, Faq-19, Fərmançay 1/73, Kolxida, (Karak, 2010: 2241). Tədqiqat işləri 2021-2022-ci illərdə Lənkəran çay filialının sınaq təcrübə zonasında becərilən çay bitkisinin (*Camellia sinensis* (L.) Kuntze) müxtəlif sort və formaları üzərində aparılmışdır. Genomdan DNT CTAB metodundan istifadə etməklə seçilmiş sort və formaların yaşıl yarpaqlarından alınmışdır. Çıxarılan DNT steril ionlaşdırılmış suda həll edilmiş və sonra -20⁰C-də saxlanılmışdır. PSR üçün genom DNT-nin qatılığı və saflığı spektrofotometriya ilə müəyyən edilmişdir (Biotech, Epoch 5, USA). Daha sonra DNT nümunələri 20 ng/μL -ə qədər seyrəldil-

miş, tədqiq olunan çay genotiplərinin genetik müxtəlifliyini öyrənmək üçün 10 müxtəlif RAPD primeri seçilmişdir. Tədqiqatda istifadə olunan RAPD primerləri Cədvəl 1-də verilmişdir.

PSR gücləndirilməsi və gel elektroforezi.

40 ng genomik DNT, 1 U Taq DNT polimeraza (Fermentas), 1XPCR buferi, 0,5 uM RAPD primeri və 0,2 mM dNTP qarışığı (Sigma) ehtiva edən 25 µL reaksiya həcmində PSR quruldu. Gücləndirmə reaksiyaları aşağıdakı proqramdan istifadə edən termosikl (Applied Biosystems, 9700): 5 dəqiqə ərzində 95⁰C və ardınca hər biri 94⁰C-dən 1 dəqiqə ərzində (denaturasiya), 362⁰C (primerlə dəyişir) 1 dəqiqə (tavlama) ibarət 30 dövr. və 72⁰C-də 1 dəqiqə (uzatma) və nəhayət, 72⁰C-də 10 dəqiqə saxlanılmışdır.. Gücləndirilmiş PSR məhsulları 1XTAE (Tris asetat EDTA) tamponu (pH 8.0) ilə 100 V-də 1%-lik agaroz gellərindən istifadə etməklə elektroforez yolu ilə ayrıldı. Gellər etidium ilə boyanmış, bromid (0,5 mq/mL) və gel sistemində vizuallaşdırılıb (“UVIPRO”, Böyük Britaniya). Gücləndirilmiş fraqmentlər PAST (Wambulwa, 2017:421) proqramlarından istifadə etməklə təhlil edilmişdir. Hesablanmış genetik parametrlərə PPB (polimorf zolaqların faizi), PIC (polimorfizm məlumat məzmunu) (Botstein,1980: 318), MI (marker indeksi) və EMR (effektiv çoxlu tiplex nisbəti) görə aparılmışdır. Hesablamalar aşağıdakı düsturlara əsasən aparılmışdır: $PIC = 1 - \sum(P_{ij})^2$, burada P_{ij} j-ci primerlə aşkar edilmiş nümunənin tezliyidir; $EMR = nP_i \times \beta$, burada β polimorf DNT fraqmentlərinin gücləndirilmiş fraqmentlərin ümumi sayına nisbətidir; $MI = PIC \times EMR$. Klaster analizi və PCoA (Hammer, 2011: 302), proqramında həyata keçirildiyi kimi Jaccard'ın genetik oxşarlıq indeksindən istifadə olunmuşdur. Eksperimentə 11 çay genotiplərində 10 RAPD praymerlərinin

tətbiqi nəticəsində cəmi 132 DNT fraqmenti əldə olunaraq onlardan 113 bənd polimorfluğu ilə seçilmişdir. Genotip üzrə müşahidə olunan DNT bəndlərin sayı səkkizdən (OPA-19) iyirmiyyə (OPAB-18) qədər dəyişmişdir. Polimorf bəndlərin faizi orta hesabla 83,94% olmaqla 50 ilə 95 arasında dəyişmişdir. Genotiplər arasında fərq 0,30 ilə 0,83 arasında dəyişmişdir. Bütün 11 genotip üzrə orta oxşarlığın 0,57 olduğu müəyyən edilmişdir ki, bu da bütün genotiplərin bir-biri ilə orta dərəcədə fərqləndiyindən xəbər verir. Oxşarlığın maksimum dəyəri 0,83 qiymətlə Faq-19 və Çahrayı 4/44 genotipləri arasında, 0,79 oxşarlıq əmsalı ilə Faq-13 və Çahrayı 4/44 arasında müşahidə edilmişdir. Faq-14 və Xəzər 3/341 genotipləri arasında oxşarlıq indeksi 0,30 olaraq ən uzaq genotiplər kimi qiymətləndirilmişlər.

Tədqiqat obyektlərində genetik müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi üçün RAPD markerlərindən istifadə edilmiş, polimorfizmin mövcudluğu orta hesabla 50% və 95% arasında dəyişdiyi müəyyən edilmişdir. Test edilən genotiplər arasındakı genetik oxşarlıq isə 0.445 ilə 0.819 arasında dəyişmiş və ortalama 0.512-yə bərabər olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Botstein, D., White, R.L., Skolnick, M., Davis, R.W. (1980). Construction of a genetic linkage map in man using restriction fragment length polymorphisms, *Am. J. Hum. Genet.*, vol. 32, pp.314-331.
2. Shikhseyidova, G., Akhundova, E., Quliyev, R., Eshghi, R., Salayeva, S., Ojaghi, J. (2015). Molecular diversity and genetic structure of durum wheat landraces, *Albanian J. Agric. Sci.*, vol. 14. № 2, pp.112-120

3. Bandyopadhyay, T. (2011). Molecular marker technology in genetic improvement of tea, *Int. J. Plant Breed. Genet.* vol. 5, №1, pp.23-33.
4. Mohammadi, S., Prasanna, B. (2003). Analysis of genetic diversity in crop plants – salient statistical tools and considerations, *Crop Sci.*, vol. 43. № 4, pp.1235-1248.
5. Karak, T., Bhagat, R.M. (2010). Trace Elements in tea leaves, made tea and tea infusion: A review, *Food Res. Int.*, vol. 43. № 9, pp.2234-2252.
6. Wambulwa, M.C., Meegahakumbura, M.K., Kamunya, S., Muchugi, A., Möller, M., Liu, J., Xu, J.C., Li, D.J., Gao, L.M. (2017). Multiple origins and a narrow gene pool characterise the African tea germplasm: Concordant patterns revealed by nuclear and plastid DNA markers, *Sci. Rep.*, vol. 7, art. ID 4053.
7. Hammer, O., Harper, D.A.T., Ryan, P.D. (2011). PAST: paleontological statistics software package for education and data analysis, *Palaeontologia Electronica*, vol. 4. №1, art. ID 9.

DƏQİQ ELMLƏR
EXACT SCIENCES

Günay Salmanova
Gəncə Dövlət Universiteti
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru
gunay-salmanova@mail.ru

CƏBRİ SİSTEMLƏRİN HƏLLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: operator, məxsusi qiymət, çoxparametrlı sistem, Hilbert fəza, ikiparametrlı sistem

Keywords: operators, eigenvalue, multi parameter system, Hilbert space, two parameter system

Tutaq ki, çoxparametrlı sistem verilmişdir

$$\{a_{0,i} + \sum_{k=1}^{k_{1,i}} a_{1,k,i} \lambda_1^k + \sum_{k=1}^{k_{2,i}} a_{2,k,i} \lambda_2^k + \dots + \sum_{k=1}^{k_{n,i}} a_{n,k,i} \lambda_n^k\} = 0, (i = 1, 2, \dots, n) \quad (1)$$

sistemində $a_{r,k,i}$ əmsallarının birinci indeksi x_r dəyişəninin indeksini, k isə, sistemin i -ci tənliyindəki x_r dəyişəninin dərəcəsidir.

Bu işdə (1) sisteminin həqiqi həlləri üçün kifayət qədər şərtlər verilmişdir.

İsbat zamanı parametrlərdən xətti asılı olan çoxparametrlı spektral nəzəriyyənin bəzi nəticələrindən istifadə olunur.

Beləliklə aşağıdakı şəkildə çoxparametrlı sistem alırıq:

$$A_i(\lambda)x_i = \left(A_{0,i} + \sum_{k=1}^n \lambda_k A_{k,i} \right) x_i = 0, i = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

Burada, operatorlar sonlu ölçülü H_i evklid fəzalarında təsir göstərir,

$\lambda = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n) \in C^n$, $H = H_1 \otimes H_2 \otimes \dots \otimes H_n$ isə H_1, H_2, \dots, H_n fəzalarının tenzoru hasilidir.

Tərif. Əgər elə sıfırdan fərqli $x_i \in H_i$ ($i = 1, 2, \dots, n$) elementi varsa ki, (2) sistemi ödənilir, onda $\lambda = (\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n) \in C^n$, (2) sisteminin məxsusi qiyməti adlanır, $x = x_1 \otimes x_2 \otimes \dots \otimes x_n$ tenzoru isə (2) sisteminin məxsusi vektoru olur.

(1) sisteminə aşağıdakı işarələmələri daxil edək:
 $k_r = \max k_{r,i}, i = 1, 2, \dots, k;$

$$\begin{aligned} x_1 &= \lambda_1, \\ x_1^2 &= \lambda_2, \dots, x_1^{k_1} = \lambda_{k_1}, x_2 = \lambda_{k_1+1}, \dots, x_2^{k_2} = \lambda_{k_1+k_2}, \dots, \\ x_s &= \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_{s-1}+1}, \dots, x_s^{k_s} = \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_{s-1}+k_s} \end{aligned} \quad (3)$$

və, uyğun olaraq

$$a_{r,s,i} = d_{k_1+k_2+\dots+k_{s-1}+s,i}, \quad r = 1, 2, \dots, n, \quad s = 1, 2, \dots, k_r, \quad i = 1, 2, \dots, n$$

Yeni işarələmələri nəzərə alsaq (1) sistemi aşağıdakı şəkildə olar

$$\left\{ \sum_{r=0}^n \sum_{k=1}^{k_r} d_{k_1+k_2+\dots+k_{s-1}+k,i} \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_{s-1}+k} = 0 \right. \quad (4)$$

$$k_0 = 0, \quad k_{-i} = 0, \quad i = 1, 2, \dots, n$$

Beləliklə, n tənkdən ibarət, $\lambda_1, \dots, \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_n}$ dəyişənlərdən xətti asılı olan cəbri sistem alırıq (4) sistemini aşağıdakı köməkçi tənliklərlə tamamlayaq:

$$(t_2 + \lambda_1 t_0 + \lambda_2 t_1) x_{n+1} = 0$$

$$(\lambda_1 t_2 + \lambda_2 t_0 + \lambda_3 t_1) x_{n+2} = 0$$

.....

$$(\lambda_{k_1-2} t_2 + \lambda_{k_1-1} t_0 + \lambda_{k_1} t_1) x_{n+k-1} = 0$$

$$(t_2 + \lambda_{k_1+1} t_0 + \lambda_{k_1+2} t_1) x_{n+k_1} = 0$$

.....

$$(\lambda_{k_1+k_2-2} t_2 + \lambda_{k_1+k_2-1} t_0 + \lambda_{k_1+k_2} t_1) x_{n+k_1+k_2-2} = 0$$

.....

$$(t_2 + \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_{n-1}+1} t_0 + \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_{n-1}+k_n} t_1) x_{k_1+\dots+k_{n-1}+1} = 0$$

.....

$$(\lambda_{k_1+k_2+\dots+k_n-2} t_2 + \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_n-1} t_0 + \lambda_{k_1+\dots+k_n} t_1) x_{k_1+k_2+\dots+k_n} = 0 \quad (5)$$

burada, t_0, t_1, t_2 operatorları R^2 fəzasında matrislərin köməyi ilə verilmişdir:

$$t_0 = \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix}, \quad t_1 = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix}, \quad t_2 = \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}$$

(5) tənlikləri λ_i parametrləri ilə (1) sisteminin həlləri arasında əlaqə yaradır.

(4) və (5) sistemləri birlikdə $k_1 + k_2 + \dots + k_n$ tənlikdən ibarət və $k_1 + k_2 + \dots + k_n$ parametrdən asılı çoxparametrlili sistem əmələ gətirir.

Belə sistemlər, Kramer determinantının analoqu kimi çoxparametrlili sistemlərin spektral nəzəriyyəsinə (Atkinson, 1968:17) öyrənilir.

$$\Delta_i; \Gamma_i = \Delta_0^{-1} \Delta_i \quad \text{operatorları} \quad \overline{H} = R \otimes \dots \otimes R \otimes R^2 \otimes \dots \otimes R^2$$

fəzasında təsir göstərir. Bu tenzoru hasildə R , n dəfə, R^2 isə $k_1 + k_2 + \dots + k_n - n$ dəfə təkrarlanır.

Nəticədə, $\overline{H} = R^{2^{k_1+k_2+\dots+k_n-n}}$ və Δ_0 determinantı aşağıdakı şəkə düşür:

$$\left(\begin{array}{cccccccc} a_{1,1,1}^+ & a_{1,2,1}^+ & a_{1,3,1}^+ & \dots & a_{1,k_1,1}^+ & \dots & a_{n,1,1}^+ & \dots & a_{n,k_n,1}^+ \\ \cdot & \cdot & \cdot & \dots & \cdot & \dots & \cdot & \dots & \cdot \\ a_{1,1,n}^+ & a_{1,2,n}^+ & a_{1,3,n}^+ & \dots & a_{1,k_1,n}^+ & \dots & a_{n,1,n}^+ & \dots & a_{n,k_n,n}^+ \\ t_{0,n+1}^+ & t_{1,n+1}^+ & 0 & \dots & 0 & \dots & 0 & \dots & 0 \\ t_{2,n+2}^+ & t_{0,n+2}^+ & t_{1,n+2}^+ & \dots & 0 & \dots & 0 & \dots & 0 \\ \cdot & \cdot & \cdot & \dots & \cdot & \dots & \cdot & \dots & \cdot \\ \cdot & 0 & 0 & \dots & t_{1,n+k_1-1}^+ & \dots & 0 & \dots & 0 \\ \cdot & \cdot & \cdot & \dots & \cdot & \dots & \cdot & \dots & \cdot \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & \dots t_{1,k_1+\dots+k_n}^+ & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 & 0 \dots t_{2,\sum_{i=1}^n k_i}^+ & t_{0,\sum_{i=1}^n k_i}^+ & t_{1,\sum_{i=1}^n k_i}^+ \end{array} \right)$$

Burada, $a_{k,i,j}^+, t_{i,j}^+$ - \overline{H} fəzasında uyğun olara $a_{k,i,j} E$ və $t_{i,j}$ operatorlarının ifadələridir.

Əgər i – ci sütunu

$$(-a_{0,1}^+, \dots, -a_{0,n}^+, -t_{2,n+1}^+, 0, \dots, 0, -t_{2,n+k_1-1}^+, \dots, 0, \dots, -t_{2,k_1+k_2+\dots+k_{n-1}+1}^+, 0, \dots)$$

elementlərinin sütunu ilə əvəz etsək, onda Δ_0 operatorundan Δ_i ($i = 1, 2, \dots, k_1 + k_2 + \dots + k_n$) operatoru alınır.

Teorem. Tutaq ki, $a_{i,k,s}$ həqiqi ədədlərdir, Δ_0 operatoru $(\Delta_0 x, x) \geq \delta(x, x)$,

$\delta > 0$, $\text{Ker} \Gamma_{k_1+k_2+\dots+k_{r-1}+1} = \theta$, $r = 1, 2, \dots, n-1$ şərtini ödəyir, onda, (1) sisteminin

(x_1, x_2, \dots, x_n) həlli vardır və bütün x_i -lər həqiqi ədədlərdir.

İsbatı. (5) sisteminin iki tənliyini götürək. Tutaq ki, bu tənliklər aşağıdakılardır:

$$\begin{aligned} (t_2 + \lambda_1 t_0 + \lambda_2 t_1) x_{n+1} &= 0 \\ (\lambda_1 t_2 + \lambda_2 t_0 + \lambda_3 t_1) x_{n+2} &= 0 \end{aligned} \quad (6)$$

(1) sistemində $\lambda_1 \neq 0$ və $x_{n+1} = (\alpha_1, \beta_1)$ - (1) sisteminin birinci tənliyinin məxsusi vektoru olduğundan alırıq:

$$\left(\begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix} + \lambda_1 \begin{pmatrix} 0 & 1 \\ 1 & 0 \end{pmatrix} + \lambda_2 \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 0 \end{pmatrix} \right) (\alpha_1, \beta_1) = 0,$$

və ya $\lambda_1 \beta_1 + \lambda_2 \alpha_1 = 0$, $\beta_1 + \lambda_1 \alpha_1 = 0$, onda $\lambda_2 \neq 0$; $\lambda_2 = \lambda_1^2$.

Sonra $\lambda_1 \neq 0$, $\lambda_2 \neq 0$, $x_{n+2} = (\alpha_2, \beta_2) \neq 0$ olmasından $\lambda_2 \beta_2 + \lambda_3 \alpha_2 = 0$,

$\lambda_1 \beta_2 + \lambda_2 \alpha_2 = 0$ alınır və nəticədə $\lambda_1 \lambda_3 = \lambda_2^2$ olur. Deməli biz, isbat etdik ki, $\lambda_2 = \lambda_1^2$ olur və deməli, $\lambda_3 = \lambda_1^3$ olur.

Əgər $(\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_n})$ - sistemin məxsusi qiymətidirsə, onda qalan tənliklər üçün analogiyaya görə alırıq:

$$\lambda_4 = \lambda_1^4, \dots, \lambda_{k_1} = \lambda_1^{k_1}, \dots, \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_r+s} = \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_r+1}^s, \\ r = 1, 2, \dots, n-1; s = 1, 2, \dots, k_n. \quad (7)$$

$\text{Ker} \Delta_0^{-1} = \{\theta\}$ şərti göstərir ki, $\Gamma_i = \Delta_0^{-1} \Delta_i$ operatorları cüt-cüt kommutativləşir.

Bundan başqa, Γ_i operatorları sonluölçülü \overline{H} fəzasında təsir göstərir və $\Gamma_{k_1+k_2+\dots+k_{r-1}+1}$ operatorları sıfır məxsusi qiymətinə malik deyildirlər. Buradan alınır ki, ((4),(5)) sisteminin hər bir məxsusi $(\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_n})$ qiymətinə uyğun olan z məxsusi vektorlar üçün aşağıdakı bərabərlik doğrudur:

$$\Gamma_i z = \lambda_i z, \quad i = 1, 2, \dots, k_1 + k_2 + \dots + k_n$$

((4),(5)) çoxparametrlı sistemin λ_i parametrləri arasındakı əlaqəyə görə alırıq:

$$\Gamma_{k_1+k_2+\dots+k_{r-1}+s} z = x_r^s z, \\ r = 1, 2, \dots, n, \quad k_0 = 0, \quad s = 1, 2, \dots, k_r$$

Əgər baxılan ((4),(5)) çoxparametrlı sistemi öz-özünə qoşmadırsa və Γ_i operatorları sonluölçülü evklid fəzalarında təsir göstərirsə, onda hər bir Γ_i operatorun məxsusi vektorlar sistemi \overline{H} fəzasında bazis əmələ gətirir. Əgər baxılan ((4), (5))

çoxparametrlı sistemi öz-özünə qoşma deyilsə, ola bilər ki, $a_{k,i,j}$ ədədləri kompleks ədədlər olsun, onda, Γ_i operatorlarından hər birinin məxsusi və qoşulmuş vektorları sistemi \overline{H} fəzasında bazis əmələ gətirir (Cabbarzadə, 1999: 33). Sonuncu göstərir ki, ((4),(5)) çoxparametrlı sisteminin istənilən $(\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_{k_1+k_2+\dots+k_n})$ məxsusi qiyməti üçün elə $x \in \overline{H}$ vektoru vardır ki,

$$\Gamma_i x = \lambda_i x; i = 1, 2, \dots, k_1 + k_2 + \dots + k_n$$

olur. Axırını təkli və $\text{Ker} \Gamma_{k_1+k_2+\dots+k_{r-1}+1} = \{\theta\}; r = 1, 2, \dots, n-1$ olmasını nəzərə alsaq, alarıq ki, hər bir $\lambda_i \neq 0$ olur.

Teoremin şərti, ((4),(5)) sistemində görünən şərtlər, Atkinsonun əsas teoreminin şərtləri ilə bütünlüklə üst-üstə düşür. Atkinson teoreminə görə ((4),(5)) sisteminin spektrinin varlığı və həqiqiliyi alınır.

Beləliklə, (3) işarələmələrini nəzərə alaraq isbat edirik ki, (1) sisteminin həlli vardır və (1) sisteminin bütün (x_1, x_2, \dots, x_n) həlləri həqiqidir, yəni, $\text{Im } x_i = 0, i = 1, 2, \dots, n$.

Ədəbiyyat

1. Atkinson, F.V. (1968). Multiparameter spectral theory. Bull. Amer. Math. Soc. 74, pp.1-27.
2. Dzhubarzadeh, R.M. (1999). Spectral theory of multiparameter system of operators in Hilbert space, Transactions of Sciences of Azerbaijan, V.XIX. №1-2. Baku: "Elm" Publishing House, pp.33-40.

TEXNİKA ELMLƏRİ TECHNICAL SCIENCES

Shahriyar Guliyev
Nakhchivan State University
shahriyarguliyev@ndu.edu.az

SAST IN ACTION - DECREASE THE TIME TO CODE AND INCREASE OVERALL SECURITY

Keywords: *cybersecurity, application security testing, SAST, DAST, IAST, CI/CD pipeline, quality assurance*

Açar sözlər: *kibertəhlükəsizlik, tətbiq təhlükəsizlik yoxlaması, statik test, dinamik test, interaktiv test, CI/CD xətti, keyfiyyət güvənliyi*

Sonar SAST for healthy software is being explored in the context of integration into the Version Control Systems like GitHub or GitLab services and external CI/CD pipelines. Inherits popular security industry standards, such as OWASP Top 10, SANS/CWE Top 25. These security standards comply with data protection laws set by the governmental bodies and international organizations.

Securing an application:

- Restlessly, cybercriminals get ways to **exploit** software vulnerabilities for targeting organizational networks.
- Must consider all the available *strategies* and combine them to provide the most **coverage** possible.
- **Continuously** *monitor* source code vulnerabilities for problematic coding **patterns** that violate software programming security **best practices** (1).

• **Mitigate** *serious* security **errors** and **produce** more *secure* applications by *incorporating* security tests into CI/CD **pipelines** (1).

In those regards, Application Security Testing has to be conducted.

We will explore the Static Application Security Testing.

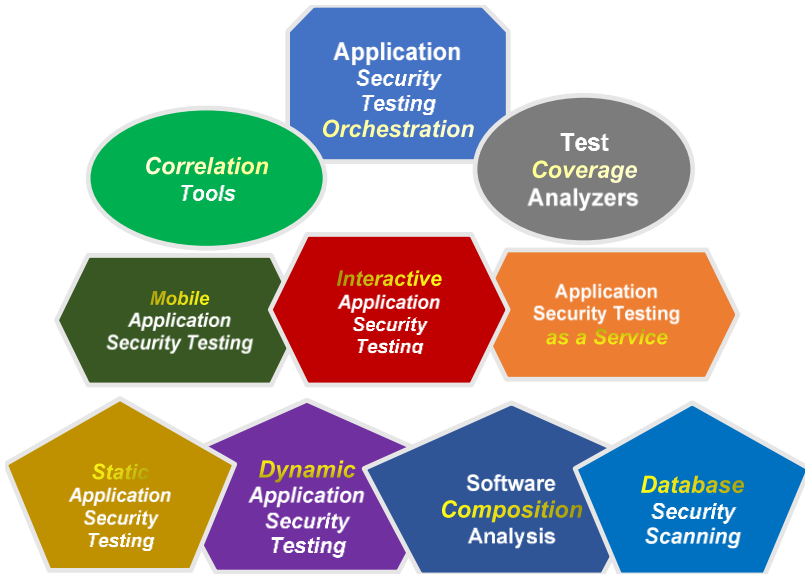


Figure 1. Application Security Testing Tools Pyramid

Available SAST service **providers** in the market:

- Sonar Solutions (*SonarSource SA* ©): Numerous certifications, including **ISO/IEC 27001: 2013** and **SOC2**.
- Klocwork (*Perforce Software* ©): **TÜV-SÜD** certified for **ISO, IEC, and EN** compliance.
- Snyk (*Snyk Limited* ©): Certified as compliant with PCI,

ISO 27001 and 27017, and SOC 2 Type II standards.

Coding, Testing and Debugging triplet:

- ✓ Has to be bug-free.
- ✓ Up-to-date with the latest patches.
- ✓ Coded using the safe approaches.
- ✓ Properly configured module extern and imports.
- ✓ Includes no malware bits.
- ✓ Follows audits.
- ✓ Secrets hidden from leaks.
- ✓ Updating known issues in code off incidents.
- ✓ Database compromise detection mechanisms.

AST Analogy.

SAST:

Compile Time Vulnerabilities, SQL Injection, Buffer Overflow, XML External Entity (XXE) attacks, **OWASP Top 10** & **SANS/CWE Top 25** risks.

DAST:

Mainly penetration testing; runtime vulnerabilities, insecure server configuration, unexpected input data, **OWASP Top 10** & **SANS/CWE Top 25** risks.

IAST:

Hybrid of SAST & DAST capabilities.

Note: *There is no official DAST integration for SonarQube as it offers analysis of the code statically, without executing it.*

Steps to Integrate SAST into the CI/CD pipeline
(GitLab CI/CD & SonarQube SAST)

Two Services:

1. GitLab VCS with CI/CD:

- You have your project along with a `gitlab-ci.yml` file.
- It defines what *stages* your *CI/CD pipeline* has and what to do in each *stage* (2).

- This typically consists of a build, test, deploy *stages*. Within each *stage* you can define multiple job (2).

- For example, in the build *stage* you may have 3 jobs to build on Ubuntu, Centos and Windows (*in GitLab glossary, build: debian, build:centos, build:windows*) (2).

2.Sonar SAST services:

- Static analysis in three production channels: SonarLint, SonarQube & SonarCloud.

- Integration with CI/CD platforms.

- Critical security rules for vital languages.

- SonarQube's comprehensive *REST API* enables teams to tailor custom steps in *Microsoft TFS* and to send status messages via *MS Teams* (3).

- Pipeline automatically fails when the Sonar *tasks fail* so that severe vulnerabilities are detected and fixed long *before* they end up as a potential exploit in production (3).

Three Options:

1.IDE : SonarLint

- A free IDE *plugin* available to install from your IDE marketplace (1).

- Helps you *find & fix bugs* and security issues from the moment you start writing code (4).

- An IDE companion for Clean Code.

2.Self-managed : SonarQube

- Self-managed static analysis tool for continuous codebase inspection.

- *Clean code* for teams and enterprises.

- The leading tool for continuously inspecting the *Code Quality* and *Security* of your system's codebases (5).

- Covering *27* programming languages, while pairing-up with your existing software pipeline (6).

- Deep *integration* into enterprise environment & CI/CD pipelines.

3.As a service: SonarCloud*

- Cloud-based static analysis tool for your *CI/CD* workflows.
- *Clean* code in your cloud workflow (7).
- A tool that easily integrates into the cloud CI/CD platforms and extends your CI/CD workflow (7).
- Apply automated checks in your *CI/CD* pipeline for **Review, Promotion, and Release.**

Docker

- Deploy multiple applications and have them run the same way on all your environments including **Design, Testing, Staging, Production**, as well as *CI workflows* (8).
- It is time & cost efficient.

Goals.

To-dos:

- Code that meets **high-quality** standards.
- Produce **actionable**, high-precision security **analysis**.
- *Merge request decoration* in GitLab CI/CD.
- **Fail pipelines** when the quality of code *doesn't meet* your defined **requirements** and prevent problems from being merged or deployed (5).

Foreseeable future:

- Run instances your way, as a service, on **Docker** with **multi-threaded**, server-side processing (9).

Ideas:

- Programmatically **patch** *bugs*, close *vulnerabilities* by following the best *practices*.

Software Solution Environments

SaaS Environment

SonarQube (*Docker image*):

- Runs in containers on the GitHub's SaaS Linux distros (*beta runners available for Windows & macOS*) (10).

gitlab.com (*GitLab SaaS*):

- GitLab's shared-runner that runs on *docker image* or **alpine** with lots of tools available.

Local/Native Environment:

SonarQube (*Java software*):

- A localhost accessible console application that runs in-depth SonarQube analysis.

GitLab (*Self-Managed*):

- Custom environments.
- Used by corporations with extreme solution constraints.

Advantages inside CI/CD Platforms.

Pull Request decoration.

You can add SonarQube analysis and a Quality Gate to your *Merge Requests* in your ALM provider's interface (11).

The services' communication

- Pass "Access Tokens" between GitLab & the Sonar product.

- Set all possible scopes for SonarQube: *api*, *read_api*, *read_user*, *read_repository*, *write_repository*, *read_registry*, *write_registry*.

Set Sonar project properties

- sonar-project.properties file.

SonarQube configuration in YAML file

- Add a SonarQube **job** in the .gitlab-ci.yml file.

Security Hotspots

Voila! Review the findings:

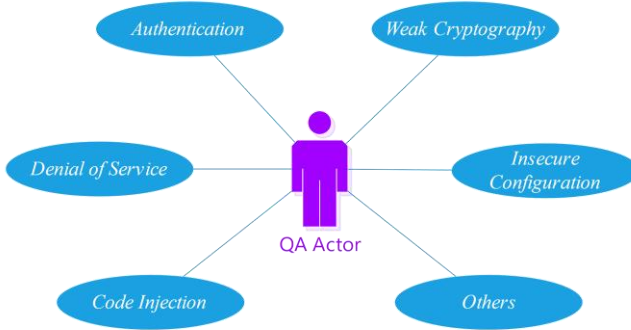


Figure 2. Quality Assurance entrypoints for security analysis

Next steps.

Design the YAML configuration file to do the job;

- Starting a SAST job when a **push** operation happened on a specific repository branch.
- Failing builds for the **production** and **staging** environments.
- The rest is up to the GitLab and its YAML specs where so many **automation** and **deployment** processes are available.
- Yet *Sonar* returns pass/fail alongside brilliant security report...

References

1. <https://monkenwu.github.io/SonarQubeChineseDoc8.1/analysis/pr-decoration/>
2. <https://www.sonarsource.com/products/sonarqube/>
3. <https://www.sonarsource.com/products/sonarcloud/>
4. https://www.linkedin.com/posts/rohit-singh-adhikari_docker-datascience-ml-activity-6962626541017055232-Oa5s
5. <https://www.softwareadvice.ie/software/182719/sonarqube>
6. https://media.dau.edu/media/t/1_9j5t37r7
7. <https://www.saashub.com/compare-sonarlint-vs-atom-ide>
8. <https://www.sonarsource.com/products/sonarlint/>
9. <https://circleci.com/blog/sast-vs-dast-when-to-use-them/>
10. <https://stackoverflow.com/questions/64060982/what-is-the-purpose-of-gitlab-runner>
11. <https://www.sonarsource.com/resources/technology-powerhouse/>

Elnur Alizade

Azerbaijan State Oil and Industry University

PhD student

e.alizade.99@gmail.com

INVESTIGATION OF EFFECTIVE OIL RECOVERY METHODS

Keywords: *chemical, polymer, paraffin, asphaltene, oil, injection, reagent, emulsion, thermal, steam, microbiology*

Açar sözlər: *kimyəvi, polimer, parafin, asfalten, neft, injeksiya, reagent, emulsiya, istilik, buxar, mikrobiologiya*

Impact methods for increasing oil rate are divided into three stages: primary, secondary and tertiary impact methods. These stages describe the corresponding production from the reservoir in chronological order. The primary type of impact method stage involves increasing the oil yield by compression using the energy naturally present in the reservoir. In the second type of impact method, operations are usually applied when the initial production indicators begin to decrease. Water injection, methods which contain pressure maintenance process and gas injection are included in the stage of increasing oil recovery factor by the traditional second type of impact method. Enhanced Oil Recovery (EOR) techniques have revolutionized the oil industry by offering innovative approaches to maximize oil production from reservoirs. This paper provides an overview of three prominent EOR methods: Chemical EOR, Thermal EOR, and Microbial EOR, each tailored to address the challenges of mature or difficult-to-extract oil reservoirs.

Chemical Enhanced Oil Recovery. Chemical EOR, also known as chemical flooding, is a tertiary oil recovery method that involves injecting chemicals into an oil reservoir to improve the displacement and extraction of oil. This technique is employed when primary and secondary recovery methods, such as natural pressure or water flooding, have become less effective in extracting oil from the reservoir. Polymer flooding is one of the physico-chemical methods used for better oil extraction. The technology of the method is not complicated and is superior to other chemical technologies due to relatively low risks. In recent years, the range of application of the polymer impact method has been significantly expanded; therefore, there are a number of examples of their real application in fields (Jouenne, 2020: 195).

The basis of increasing the oil rate by the polymer method is to expand the compressed volume, and talked about the possibility of achieving this by increasing the absorption pressure difference of medium and low permeability layers or small and medium pores. The polymers can selectively block the high-permeability layers and reduce the leakage of the high-permeability zone after injection, thus increasing the injection pressure as well as the fluid absorption of the medium and low-permeability zones. Based on existing polymer interaction theory, polymers increase the oil yield by reducing the mobility ratio between the compression phase and the compression phase (Sheng, 2010: 656). The mobility coefficient M is defined as the ratio of the mobility of the compressed fluid behind the front λ_D , to the mobility of the compressing fluid ahead of the front λ_d :

$$M = \frac{\lambda_D}{\lambda_d} \quad (1)$$

In surfactant flooding, the phase properties are the most important factor for its success. Currently, there is no equation of state model to describe the phase behavior in these systems. Consequently, studies on phase properties that are difficult to reproduce in reservoir conditions must be observed experimentally. Surfactant solutions are used to reduce the interfacial tension between oil and water, while co-surfactants are mixed with these solutions to enhance the properties of the surfactants (Figure 1).

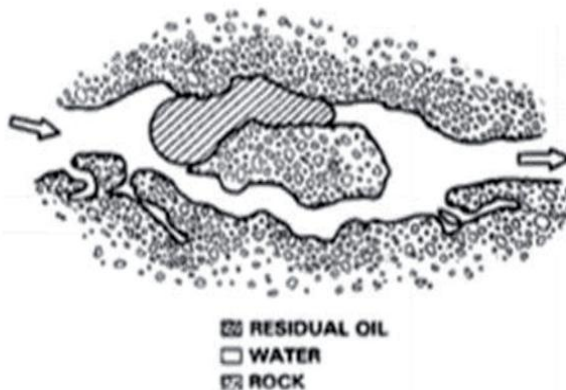


Figure 1. Description of the displacing principle over rock example

Thermal Enhanced Oil Recovery. Enhanced oil recovery process can be classified as thermal and non-thermal methods. Thermal methods are considered to be one of the most advanced oil recovery methods and currently have an important place in the general global oil industry practice. There are different thermal EOR methods. It includes hot water injection,

displacement of oil by hot water, steam injection, insitu combustion etc. (Figure 2). The primary principle underlying thermal EOR over these mentioned techniques is the reduction of oil viscosity through the application of heat. By heating the reservoir and the oil within it, the oil becomes less viscous and more mobile, making it easier to displace and recover. Steam injection is one of the most common thermal EOR methods. It involves the injection of high-pressure steam into the reservoir. As the steam contacts the oil, it transfers heat, reducing the oil's viscosity. This process enables the oil to flow more easily towards production wells. Steam injection is particularly effective in heavy oil reservoirs, where the oil is highly viscous and does not flow readily at reservoir temperatures. This method is frequently used in heavy oil sands, such as those found in Alberta, Canada.

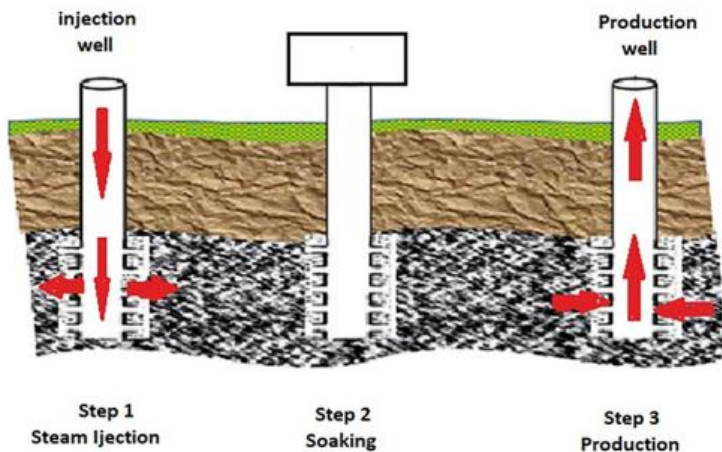


Figure 2. Schematic description of Cycling Steam Injection

Steam injection can increase the recovery factor of heavy oil reservoirs significantly (Zhengbin, 2018: 140). In-situ combustion is another thermal EOR method that involves igniting a portion of the oil in the reservoir. This ignition creates a combustion front that moves through the reservoir, heating the surrounding oil and reducing its viscosity. Air or oxygen is typically injected to sustain combustion. Cycling Steam Injection, often referred to as "huff and puff" or "steam soak" EOR, is a thermal EOR method that involves alternating cycles of steam injection and production (Li, Li, Zhang, Li, Yang, 2018: 140). This technique is particularly effective in heavy oil reservoirs where the oil's viscosity is a significant challenge to its flow. The primary principle behind cycling steam injection is the repeated application of heat to the reservoir (Figure 2).

Microbial Enhanced Oil Recovery. Microbial Enhanced Oil Recovery (MEOR) is a tertiary oil recovery technique that utilizes microorganisms to improve the extraction of oil from reservoirs. This environmentally friendly approach aims to enhance oil production by stimulating the growth and activity of specific microbes in the oil reservoirs. MEOR can increase the overall yield of oil from mature and low-production wells that have become less productive through conventional methods. The MEOR process typically involves the following steps:

- **Selection of Microorganisms:** Specific strains of microorganisms, such as bacteria or fungi, are selected for their ability to metabolize oil or alter the reservoir conditions favorably for enhanced oil recovery. These microorganisms can be native to the reservoir or introduced from external sources.

- **Injection:** Microbes, along with nutrients like nitrogen, phosphorus, and sometimes surfactants, are injected into the reservoir. The microbes then begin to thrive and multiply in the subsurface environment.

- **Microbial Activity:** Microbes can contribute to enhanced oil recovery in several ways. They can produce biosurfactants that reduce the interfacial tension between oil and water, making it easier for the oil to flow. Some microbes generate gases, such as carbon dioxide or hydrogen sulfide, which can help displace oil from the reservoir rock. Microbes may also alter the reservoir's wettability, making it more receptive to oil displacement.

- **Monitoring and Control:** Continuous monitoring of microbial growth and activity, as well as the reservoir conditions, is essential to optimize the MEOR process. Control measures can be implemented to adjust the injection of nutrients and microbes as needed.

- **Oil Recovery:** Over time, the increased microbial activity and altered reservoir conditions result in improved oil recovery. This process can take several months to years, depending on the specific reservoir and conditions (Lazar, Petrisor, Yen, 2007: 1353-1366).

Flooding experiments were conducted injecting bacteria into cores during laboratory experiments and field tests (Deng, Li, Ju, Wu, Dietrich, Zhou, 1999: 7). Due to chromatographic analysis, from Figure 3, less proportion of heavier hydrocarbons is witnessed after tests. When it comes to oil production rate, it is increased by almost 20%.

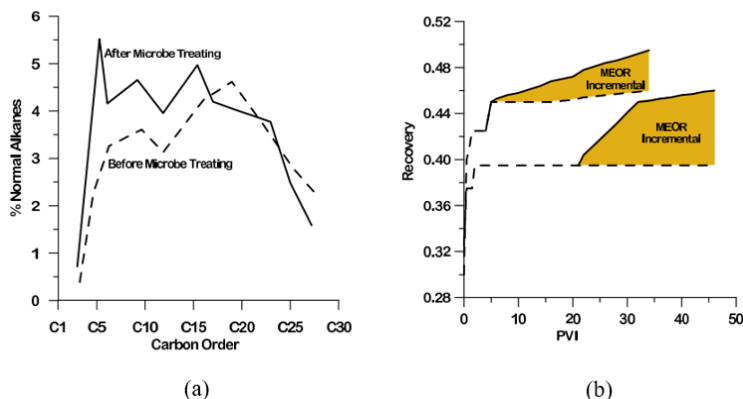


Figure 3. (a) Oil composition change after bacterial action, (b) Oil recovery change due to laboratory experiments results

In the realm of EOR techniques, Chemical EOR presents a valuable set of advantages, including its ability to significantly enhance oil recovery from mature reservoirs. By altering the properties of reservoir fluids, it reduces oil viscosity and enhances mobility.

However, the success of Chemical EOR hinges on careful chemical selection, precise management, and an understanding of potential environmental impacts, making it crucial to weigh the substantial benefits against the potential drawbacks.

Thermal EOR methods, including steam injection and in-situ combustion, have proved to be powerful tools for increasing oil production from challenging reservoirs. By reducing oil viscosity through heat application, they facilitate better oil flow. Nonetheless, the energy-intensive nature of these techniques, coupled with environmental considerations, warrants diligent planning and innovation to balance the

substantial advantages with the energy and environmental disadvantages associated with Thermal EOR.

Microbial EOR offers an environmentally friendly and promising avenue to enhance oil recovery by employing specific microorganisms. These microbes, through biosurfactant production and gas generation, alter reservoir conditions, making trapped oil more accessible.

Yet, the technique requires careful strain selection and continuous monitoring. It presents the ecological advantage of sustainability but also involves technical challenges that must be addressed for its widespread adoption. Weighing the potential for increased oil production against these considerations is pivotal in harnessing the full potential of Microbial EOR.

References

1. Jouenne, S. (2020). Polymer Flooding in High Temperature, High Salinity Conditions: Selection of Polymer Type and Polymer Chemistry, Thermal Stability. *J. Pet. Sci. Eng.* 195, 107545. [CrossRef]
2. Sheng J. (2010). *Enhanced Oil Recovery Field Case Studies*. Oxford, United Kingdom: Gulf Professional Publishing, 656 p.
3. Zhengbin, W., Huiqing, L., Xue, W. (2018). “Adaptability Research of Thermal-Chemical Assisted Steam Injection in Heavy Oil Reservoirs,” *ASME J. Energy Resour. Technol.*, 140(5), 052901 p.
4. Li, S., Li, B., Zhang, Q., Li, Z., Yang, D. (2018). “Effect of CO₂ on Heavy Oil Recovery and Physical Properties in Huff-n-Puff Processes Under Reservoir Conditions,” *ASME J. Energy Resour. Technol.*, 140(7), 072907 p.

5. Lazar I, Petrisor, IG, Yen, TF. (2007). Microbial enhanced oil recovery. *Petroleum Science and Technology*, pp.1353-1366.
6. Deng, D., Li, C., Ju, Q., Wu, P., Dietrich, F.L., Zhou, Z.H. (1999). Systematic extensive laboratory studies of microbial EOR mechanisms and microbial EOR application results in Changqing Oilfield. SPE-54380 presented at Asia Pacific Oil and Gas Conference and Exhibition, Jakarta, Indonesia, 20-22 April.

Allahshukur Ahmadzadeh
Azerbaijan State Oil and Industry University
a.ahmadzada1998@gmail.com

THREATS FROM ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN CYBER SECURITY IN THE AGE OF BIG DATA

Keywords: *big data, cyber security, artificial intelligence*
Açar sözlər: *böyük verilənlər, kibertəhlükəsizlik, süni intellekt*

Cybersecurity is the practice of protecting data, networks, devices, and systems from unauthorized access, damage, or theft. In the age of big data, cybersecurity becomes more challenging and important, as the volume, variety, and velocity of data increase exponentially. Big data can offer many benefits for businesses, governments, and individuals, such as improved decision making, innovation, and efficiency. However, it also poses many risks and threats, such as data breaches, cyberattacks, identity theft, fraud, and espionage. Therefore, it is essential to adopt effective cybersecurity measures and strategies to prevent, detect, and respond to these threats. A data breach occurs when sensitive or confidential data is exposed, stolen, or accessed by unauthorized parties (Rogers, 2019: 409). Data breaches can result in financial losses, reputational damage, legal liabilities, and regulatory penalties for the affected organizations or individuals. Data breaches can be caused by malicious hackers, insiders, third-party vendors, or human errors. Some examples of data breaches in the age of big data are the Equifax breach in 2017 that affected 147 million consumers, the Marriott breach in 2018 that compromised 500 million guests' information, and

the SolarWinds breach in 2020 that impacted several government agencies and private companies.

A cyberattack is a deliberate attempt to disrupt, damage, or destroy a computer system, network, device, or data. Cyberattacks can be motivated by various reasons, such as espionage, sabotage, extortion, activism, or warfare. Cyberattacks can take various forms, such as malware, ransomware, denial-of-service (DoS), distributed denial-of-service (DDoS), phishing, spear phishing, social engineering, or zero-day exploits. Some examples of cyberattacks in the age of big data are the WannaCry ransomware attack in 2017 that infected more than 200,000 computers in 150 countries, the NotPetya malware attack in 2017 that caused billions of dollars in damages to several organizations, and the Colonial Pipeline ransomware attack in 2021 that disrupted the supply of fuel in the US.

Identity theft is a type of fraud that involves using someone else's personal information to commit crimes or obtain benefits. Identity theft can result in financial losses, credit damage, legal problems, and emotional distress for the victims. Identity theft can be facilitated by data breaches, phishing scams, malware infections, or social media impersonation. Some examples of identity theft in the age of big data are the IRS tax refund fraud that affected millions of taxpayers, the synthetic identity fraud that used fake identities to open credit accounts, and the deepfake technology that used artificial intelligence to create realistic images or videos of people.

Fraud is a type of deception that involves using false or misleading information to gain an advantage or cause harm. Fraud can affect individuals or organizations in various ways, such as stealing money, assets, or intellectual property;

manipulating markets or prices; falsifying records or documents; or evading taxes or regulations. Fraud can be enabled by big data analytics, machine learning algorithms, or blockchain technology. Some examples of fraud in the age of big data are the click fraud that used bots to generate fake clicks on online advertisements, the fake news that used fabricated or distorted information to influence public opinion, and the cryptocurrency fraud that used scams or hacks to steal digital assets.

Espionage is a type of spying that involves obtaining secret or confidential information from an adversary for political, military, or economic purposes. Espionage can be conducted by state actors or non-state actors using various methods such as hacking, infiltration, surveillance, or sabotage. Espionage can pose serious threats to national security, international relations, or competitive advantage (Kim, 2018: 561). Espionage can be enhanced by big data technologies, such as artificial intelligence, cloud computing, or internet of things. Some examples of espionage in the age of big data are the Chinese cyber espionage campaign that targeted intellectual property and trade secrets from various sectors, the Russian cyber interference that targeted elections and political processes in several countries, and the Iranian cyber operation that targeted nuclear facilities and infrastructure in Israel.

Cybersecurity in the era of big data has undergone a major transformation, both in terms of the emergence of new threats and the use of technologies such as artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) to combat them.

Cyber attackers can make their attacks more effective by using AI and machine learning techniques. For example, they can use AI to provide better precision in target selection or

automate attacks. AI, together with big data analysis, can provide better precision in target selection. By analyzing potential victims more carefully, attackers can easily prepare personalized attacks. This can lead to more effective fraud attacks and identity theft. AI and automation can help attackers automate attacks. Attacks can be automated in many stages, so attackers can reach more targets faster. Attackers can make their attacks more sophisticated by using AI and machine learning techniques. For example, instead of traditional attacks, they can use AI to discover vulnerabilities and quickly exploit new vulnerabilities. AI can make social engineering attacks more believable. Attackers can use personal data and social media information to create better-designed frauds. AI can be used to fool biometric authentication systems. For example, it can spoof facial recognition or fingerprint scanners.

Ransomware attacks can gain better encryption and data-stealing capabilities with AI. Also, ransom demands and payment processes can become smarter. Artificial intelligence can be used to develop stronger encryption algorithms and make them more difficult to crack. This could make it mandatory for ransomware to encrypt victims' files and make them pay a ransom to get them back. Ransomware can more effectively access data on target systems using artificial intelligence. This gives attackers the potential to steal more sensitive data. This can pose a serious threat, especially for organizations with sensitive data. AI can make ransom demands more personalized and persuasive. Attackers can use more personal information to make victims more likely to pay. AI can speed up payment processing and reduce traceability. This could make it more difficult for victims to make ransom payments and at the same time make attackers more difficult to

track. AI-powered ransomware can more effectively bypass cybersecurity software and threat detection systems. This can reduce the likelihood of detection. Attackers can better forge targets' credentials using AI. AI-based authentication systems, such as facial recognition technology, may also become more vulnerable to spoofing. AI can better mimic people's voices or writing (Radack, DeBar, 2017: 389). This can make it easier to bypass voice authentication systems or written authentication methods via telecommunications. Therefore, attackers can more easily use other people's identities. Powered by artificial intelligence, deepfake technology can be used to manipulate videos or audio of real people. This can be used for malicious purposes as well as fraud. In particular, public figures or business leaders can be targeted. Facial recognition technology can be spoofed with deepfake face masks or images developed by artificial intelligence. Using this technology, attackers can better spoof others to steal their identities or fool recognition systems. AI can analyze social media data and other personal information to make better-crafted spoofs. Attackers can use such information to gain the trust of victims based on personal information.

Ədəbiyyat

1. Rogers, M. (2019). "Network Security Fundamentals", Indianapolis. "Wiley Publishing", 409 p.
2. Kim, D. (2018). "The Shellcoder's Handbook: Discovering and Exploiting Security Holes", Indianapolis. "Wiley Publishing", 561 p.
3. Radack, S., DeBar, H. (2017). "Computer Security Basics", Sebastopol. "O'Reilly Media", 389 p.

İÇİNDƏKİLƏR

HUMANİTAR VƏ İCTİMAİ ELMLƏR HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Leyli Məmmədova, Kamil Səlimov Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinə məhkəmə nəzarəti	7
Milana Orujova, Nargiz İbadova The role of social engineering in information security attacks	11
Vüsal Zülfüqarov Texnoelm: Yeni epistemologiya, real və virtual sosial-mədəni gerçəkliklər prizmasında	16
Sevil İbrahimova Xalq təsərrüfatının sahə strukturu	20
Firudin Mövsümov Narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsi ilə əlaqədar cinayətlərlə bağlı qanunvericilikdəki bəzi problemlər haqqında	27
Fidan Allahyarova Mediasiya institutunun Azərbaycanda tarixi inkişafı	33
Leyli Məmmədova Əməliyyat-axtarış fəaliyyətində vətəndaşların köməyinin rolu	37
İlahə Əliyeva Ərzaq məhsullarının qiymətləndirilməsi	41
Fidan Allahyarova Mediasiya xərclərinin hüquqi tənzimlənməsi	43
Gözəl Quliyeva Qədim türklərdə Tanrıçılıq və onun mahiyyəti	47
Cəmaləddin Məmmədov Mədəniyyət sənayesi-iqtisadiyyatın qeyri-ənənəvi sahəsi kimi	50

Firudin Mövsümov	
Cinayət Məcəlləsinin 62-ci maddəsinin problemləri haqqında	54
Saida Ahmadova	
Cognitive characteristics of perceptual models	60
Fəqan Tahirli	
Ümummillî lider Heydər Əliyevin davamlı inkişaf konsepsiyasının tərəqqisində rolu	64
Mələkxanım Rəhimova	
Layihəli həyat hüququnun realizəsi ilə bağlı dövlətlərin öhdəliklərinə nəzarət mexanizmləri	68
Zemfira Əliyeva	
Yenidən qurulan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda “ağıllı kənd” (smart village) konsepsiyası	71
Tənzilə Qasımova	
Müasir təhsil və inklüziya	76
Zəhra Həşimova	
Millətlərarası əlaqə ideyalarının Şarl Lui Monteskyönün “Qanunların ruhu haqqında” əsərindəki təzahürü	81
Vüsalə Salmanova	
İnkişaf etmiş ölkələrdə tibbi sığorta növləri və onların Azərbaycan və Gürcüstanda tətbiqi formaları	85
Günəl Əliyeva, Əlican İsmayılov	
Yeni nəsill kompüterlər: Texnologiya gələcəyə yol açır	87
Famil Mədətov	
Fuad Köprülünün xalq hekayəçiliyi ilə bağlı görüşləri	92
Aygün Musayeva	
İnsan kapitalının formalaşmasında təhsilin rolu	96
Pərvanə Qasımova	
Dil öyrənmə: İkinci dil öyrənmə nəzəriyyələri	100
Günəl Vahabzadə	
Azərbaycan məktəblərində təmayül siniflərinin təşkili	102

TƏBİƏT ELMLƏRİ
NATURAL SCIENCES

Məmmədhüseyn Hüseynov

Çay bitkisinin (*Camellia sinensis L.*) müxtəlif sort və formalarının genetik müxtəlifliyinin qiymətləndirilməsi108

DƏQİQ ELMLƏR
EXACT SCIENCES

Günay Salmanova

Cəbri sistemlərin həlləri haqqında113

TEXNİKA ELMLƏRİ
TECHNICAL SCIENCES

Shahriyar Guliyev

Sast in action - decrease the time to code and increase overall security120

Elnur Alizade

Investigation of effective oil recovery methods128

Allahshukur Ahmadzadeh

Threats from artificial intelligence in cyber security in the age of big data137

İmzalandı: 05.11.2023
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 9,25 ç.v.
Sifariş: 683

“ZƏNGƏZURDA” çap evində çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.,
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə.
Tel.: + 994 50 209 59 68
+ 994 55 209 59 68
+ 994 12 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru

